Михаил СУНТАЛ

ÇЫРМАРИ ÇĂТМАХ

Фантастикăллă повесть

Шупашкар 2009

ББК
С

Сунтал Михаил. Çăтмах. Фантастикăллă повесть. Шупашкар, 2009. – 120 с.

Повеçре çырса кăтартнă пурнăç чăваш ялĕнче çак çулсенче пулса иртет. Шкул ачисем ял тирпелĕхĕпе çĕр пулăхлăхĕшĕн тăрăшаççĕ. Пуласлăхра пĕтĕм тавралăх вĕсене çăтмах пек курăнса тăрать. Çав ĕмĕтпе пурăнакан ачасем ял ваттисемпе шкул учителĕсем пулăшнипе тăван çĕр вăрттăнлăхĕсене уçса параççĕ, пĕр-пĕринпе туслă, юратуллă, çĕрпе шыва, ӳсен-тăрансене, чĕрчунсене кӳрентермесĕр пурăнма вĕренеççĕ. Вĕсем тăрăшнипех Çĕр çинче чăн çăтмах пурнăç пуçланать.

Повеçри сюжетсем шкул программипе пĕр килеççĕ, пурнăç ăçтан тата мĕнле пуçланса кайнă пирки шухăшлаттараççĕ, ачасене ĕмĕтленме, чунлă тĕнче тата лайăх пурнăç туса хума хистеççĕ.

Вăтам тата классенче вĕренекенсем тата шкул учителĕсем валли.

ТУПМАЛЛИ

1. Тĕлĕк 4
2. Тĕпсĕр кӳлĕ..10
3 Çил-тăвăл..23
4. Хула ачи..30
5. Протоценоз..36
6. Пурнăç йывăççи..46

ТĔЛĔК

...Ванюк тĕлĕк тĕлленет. Вăл таçта Тибета авалхи аслашшĕсем патне кайнă пек. Йĕри-тавра - Çĕр пуçланса кайнă вăхăтрисемех пуль - çӳллĕ-çӳллĕ тусем. Ванюк хăй те питĕ çӳлте пулас. Кунта пĕрмай хĕвеллĕ. Тӳпе кăн-кăвак. Ту тăррисем шап-шур. Кунти тĕнче нихăçан та улшăнмасть тейĕн. Ванюк хăй те темле пĕр пĕчĕк ту пек туять хăйне. Мĕн-ма тесен кунта тусемсĕр пуçне урăх нимĕн те çук.

Чулсем çине такăна-такăна утса пырать Ванюк. Пушмакĕ те çĕтĕлсе пĕтнĕпе пĕрех ун, – чул атă-пушмака пит çиет. Эх, шел, тет вăл, куками илсе панăччĕ, халь тин ĕнтĕ кунта хальхи пек чаплă пушмак тăхăнса та кураймăн... Хырăмĕ те выçнă ун...

Ăçтаччĕ халь куками кăмакаран тин çеç пĕçерсе кăларнă тутлă-тутлă шăршлă тул çăкри?.. Асаплансах çитнĕ ача варне алăпа тыткаласа сăтăрса пăхать, шăтнă пушмак пуçĕнчен тухса тарма тăнă ура пӳрнисене пытаркалать. Ара, чул çине лектерсе ним те мар вĕт амантма пулать! Вара ку ту хушăкĕнчен те хăтăлса тухаймĕ вăл. Ашшĕпе-амăшне те, Нинука та – тек кураймĕ. Ун юратнă хĕрĕ Нина пит хитре. Хĕр сăн ӳкерчĕкне каччă хĕврех чиксе çӳрет, тепĕр чухне кăларса пăхать те вара, чунĕ таçта çити кайса кĕрет. Халĕ те акă, чăтаймарĕ, асапне сирес терĕ пуль, ал тупанĕ çине вырнаçакан сăн ӳкерчĕке кăларса пăхрĕ. Хĕр, чăн та, ытла хитре. Куçа шартарсах ярать. Тутлă-тутлă пулса каять каччă чĕринче. Чĕре самантрах тăван ялта мĕн пулса иртнисене аса илет. Ах, çав хурăн айĕ! Мĕн чухлĕ хӳтлĕх, мĕн чухлĕ юрату пӳрмен-ши вăл Ванюкпа Нинука! Çав хурăн пулинччĕ кунта!..

Çапла пĕр асапланса та, пĕр савăнса пыракан ача сисмерĕ те, куçа курăнми темле сукмак çине тухса пычĕ. Çул турри хăй илсе тухрĕ пуль. Ванюк такăнас мар-ха тесе, пуçне çĕклемесĕр утса пыраканскер, сасартăках пĕр йывăç умне пырса çапăнчĕ. Йывăçĕ те, йывăçах мар пуль. Темле хытса кайнă, çулçи те лайăххăн курăнмасть. Пĕчĕккĕ хăй... Çулçи вырăнне кунта мĕн тем чухлĕ тĕрлĕ-тĕслĕ татăк е хăюсем çакса тултарнă. Çулçисем те çавна пулинех палăрмаççĕ. Çук мар вĕсем. Анчах, пĕрех ку темле авалхи киремет йывăçне ас илтернĕ пекех... Ташкилтре те çапла йывăç пурччĕ. Унта пурăнакансем мĕн халĕ те авалхи чăваш тĕнне тытса пыраççĕ... Вĕсен масарĕ те расна. Унта хĕрессем мар, çак ту хушшинчи пек шурă-шурă чулсем купаланса выртаççĕ. Ванюкăн тăван ялĕнче те, Мижерте, ун пек масар пулнă теççĕ. Пĕринче унти пĕр кĕмĕл çĕрре пĕр хĕр тупса тăхăннă тет те, хĕне кайса вилнĕ... Тетĕн хӳри кĕске, тет. Тем самантра тем чухлĕ япала куç умне тухса вĕлтлетсе илчĕ йывăç умĕнче тăракан ача пуçĕнче. Çук, хăрас тăвасси те пулмарĕ ун. Мĕн хăрамалли тет!? Кун пеккине кăна курман вăл! Тĕпсĕр кӳлĕ тесенех кашни çыннăн сехри хăпать! Ванюк вара... унта темиçе те пулнă.

Çапла хастарланса тăракан ача, йывăç çине тимлесерех пăхрĕ те, ах, турах, ун çумне сĕвĕнсе ларнă шап-шур сухаллă старике курах кайрĕ. Сӳӳ! сӳлетсе илчĕ ача чĕри. Тин çеç никам та çукчĕ вĕт-ха унта! Ăçтан сиксе тухрĕ вара ку ват çын? Йăвашшăн пăхать хăй. Ахăртнех, ача пит хăраса ан ӳктĕр тесе пăшăрханать. Хăй пĕр сăмах та чĕнмест. Ача мĕн тăвасса кĕтет. Ачи вара ку, пит хăраса тăраканни мар та, ватă енне пĕр утăм ярса пусрĕ те, кеххĕм-кеххĕм! тукаласа илчĕ. Чим-ха, тем ун пек чăхăмласа мар, вăл чăнласах «салам пултăр!» тесе каласшăнччĕ вĕт-ха. Халь вара чĕлхе çыхланнă ача ним калама аптраса тăчĕ. Чике сухаллă старик çавнă сисрĕ

пулас, хӑй те чисти ача пекех кӗххӗм-кӗххӗм! тутаркаласа сухалне шӑлкаласа илчӗ. Сана та «салам пултӑр!» терӗ пулас. Кун пек килсе тухнӑшӑн иккӗшӗ те савӑнса кайрӗҫ, пӗр-пӗринчен ыйтса пӗлме тытӑнчӗҫ.

Старик Каткей ятлӑ мӗн. Таҫтан илтнӗ пек ку ята. Таҫта Ванюк чӗринче тахҫантанпах янӑрать пек ку ят. Анчах ӑҫтан мӗн килнине тӳрех ӑнланса илеймерӗ-ха ача. Старик вара кунта виҫҫӗр ҫул ытла пурӑнать мӗн. Ҫын ҫапла нумай пурӑнма пултарни Ванюка пӗрре те тӗлӗнтермест. Вӑл хӑй те ҫӗр ҫултан кая мар пурӑнасшӑн. Вӗсен йӑхӗнче пурте нумай пурӑннӑ теҫҫӗ. Анчах тӑхта-ха, Мижер ялне пуҫарса яракан ҫын мар-и-ха ку, Каткей текенскер. Шкулта каланӑччӗ. Ҫӗвӗҫ Хӗветри, биологи учителӗ Хӗветӗр Хилипччӑ каланӑччӗ. Акӑ ӑҫтан пӗлет вӑл ку ята! Каткей вӑл яла пуҫарса яраканскер! Унӑн вунике ывӑл пулнӑ тет. Апла, вӑл та унӑн пра-прамӑнукӗ!

- Каткей тете, эсир кунта мӗн туса ларатӑр вара? – кӑшкӑрса ячӗ Ванюк, хӑй тӗлӗннине пытараймасӑр, - эсир тахҫанах вилнӗ вӗт-ха!

- Ҫук вара, - кулкалать мучи. – Эпӗ, – хӑвах ӑнланса илтӗн, – сан юнра, мӑнукӑм. Эпӗ нихӑҫан та вилес ҫук. Эсӗ те вилместӗн. Эсӗ питӗ нумай-нумай ҫул пурӑнӑн. Акӑ ҫак пвнулмине ҫисе пӑх-ха, мӗн тути калӗ вӑл сана.

Ванюк умӗнче тӑракан лутра кӑна йывӑҫ тем самантра ялтӑрса илчӗ те куҫа ҫулҫӑсем хушшине пытаннӑ улмасем курӑнса кайрӗҫ. Чисти килти пахчари пеккисемех, леш эмел улми, сукмак хӗрринчи... Кӑлтӑр-кӑлтӑр кусса анса каятчӗҫ талса ӳкнӗ улмасем, ҫил кӑшт килсе ҫапсассӑнах. Ванюк ҫав улмуҫҫи айӗнче ҫуллахи ӑшӑ кунсенче ӗмӗтленсе ларма юрататчӗ. Тепӗр чхне тӗлӗрсех каятчӗ. Ун пек чухне ӑна ним те кирлӗ марччӗ, телейлӗччӗ вӑл, чунӗпе таҫта ҫити вӗҫсе каятчӗ. Кӑвак тӳпери шурӑ пӗлӗтсенче тем тӗрлӗ чӗрчунсем

куратчĕ, калаçатчĕ те... Халь çав улмуççин пĕр улми каллех акă ун ал тупанĕ çинче. Тутлă-тутлă шăршă сăмсана кăтăклать...

- Çи, - тет хайхи ку асамçă. Ку вăл, Каткей ятлăскер, асамçă çын пулнине Ванюк тӳрех ăнланса илчĕ-ха, анчах вăл сĕннĕ панулмине çиме те юрать, те юрамасть... – Çи, – тет. Çисен тĕнче чăнлăхне пĕлĕн. Кун пек каласан тӳрех пуçа пурнăç йывăççин сăнарĕ пырса кĕчĕ. Çав йыăç çимĕçне çинĕ мар-и-ха Адампа Ева? Çинĕ те усалпа ырă мĕнне тӳрех ăнланса илнĕ. Ай, тин тĕшмĕртрĕ ача, ку мĕн пĕлӳ йывăççи! Ăна çынсенчен турă хăй пытарнă пулас та çак тусем хушшине, вара халь мĕн тет, унăн çимĕçне Ванюкăн та тутанса пăхмалла пулать-и?! Ванюк хăраса кайрĕ. Ку панулмине çисен вăл ырăпа усала уйăрма тытăнĕ. Усалĕ вара вăл кĕттермĕ, час килсе çапăнĕ. Ырри – куçа та курăнмĕ...

- Çи, - тет ача тăхтаса тăнине куракан старик. - Çи, ан хăра. Ăна çисен эсĕ тĕнчене çăлакан пулăн. Темле питĕ йыăр килсе тухсан та тăван çĕре пăрахмăн, унтах çăтмах туса çитерĕн те, нумай çул ача-пăчаллă пурăнса курăн.

Чăн та, Ванюк та çапла шутлать мар-и-ха. Мижер ялне вăл тахçанах çăтмах пек курать. Биологи учителĕ ăна çапла курма вĕрентнĕ. Кунта, тет, эпĕр çăтмах туса хурăпăр. Ачасем, Ванюк та кулатчĕç кăна. Çăтмах туса хурсан аванччĕ тетчĕç. Акă халĕ мĕн тăвăпăр-ха, ĕненĕпĕр-и çав халаплă ĕмĕте, е çук? Эх, чăнласах çапла килсе тухсан мĕнле лайăх пулнă пулĕччĕ те... Ача савăннипе каçăхсах каять. Куç умĕнче тулли шывлă çырма-çатрасем, вĕсем тавра улма-çырлаллă садсем... Уйра тырпул, вăрманта кайăк-кĕшĕк. Ялта вара – ача-пăча сасси. Ванюк ачсене пит юрататать. Шăллĕ-пиччĕшĕ çук пирки-и, хуларан канма килекен Антонпа вылять. Ăна ял пурнăçне хăнăхтарать.

Çавă ӳкерчĕк хавхалантарчĕ пулĕ Ванюка, кап! çыртса илчĕ тахçантанпах кăтăклантаракан, алă лаппи çинче тĕрлĕ тĕслĕн ялтăртатса выртакан панулмие. Чун таçта кайса кĕчĕ... Тусем те мар иккен. Ванюк килти пахчарах, сукмак хĕрринчи эмел улмуççи айĕнче выртать. Аллинче ун çыртăк. Те чăнласа пулчĕ ку, те чăнласа мар шутларĕ Ача, аллинчи панулмие çавăркаласа. Çапла анраса ларакан Ванюка çав вăхăтра çурăмран такам çемçен кăна кăлт! тĕкрĕ. Унтан кăлтăрттарсах кулса ячĕ. Нинук мĕн. Хĕр хыçалтан сиксе тухрĕ те ача аллинчи панулмие ярса илсе шатăрт! çыртрĕ... Тем пулчĕ. Вăл пĕрре кăвакарса, тепре хĕрелсе кайрĕ. Унтан тата хытăрах кăлтăрттарса кулса ячĕ те сукмак тăрăх анаталла чупса анса кайрĕ. Тыт мана, тыт, терĕç унăн шуррăн-шуррăн курăнса вĕлтĕртеттерсе пыракан шурă урисем.

Ванюк чăтаймарĕ. Сиксе тăчĕ те хĕр хыççăн ыткăнчĕ. Халь тин иккĕнтен ĕрĕхтерсе пыраççĕ. Мĕнле хитре иккен вăл çамрăклăх тени! Каччă хĕре хăваласа çитрĕ те ыталаса хăй тавра темиçе хутчен çавăрса илчĕ. Вара тем пулчĕ. Иккĕшĕ те ураран ӳксе çырма хĕрнелле йăваланса кусса кайрĕç. Шыв хĕррипе шăтса тухнă сарă-сарă чечеклĕ ама хупах хушшинче пĕр кана сывламасăр тенĕ пек шăпăрт выртрĕç. Ванюк каччă айне пулнă хĕре хăй те сисмерĕ, тем самантра чăпăрт! тутарса чуп туса илчĕ. Нинук татах тем кĕтсе пуль куçне хупрĕ. Хĕртен ыра-ыра шăршă кĕрет. Ку вăл эмел улминчен те тутлăрах пек. Пуçа çавăрать. Хĕрпе татах тем тăвас килет пек. Çук, Ванюк хăяймасть. Халь вăл хăй те хĕр пекех пĕр кăвакарса, пĕр хĕрелсе кайрĕ. Юрать Нинук курмасть. Хăйĕнчен хăй вăтанса кайнă каччă сиксе тăрать те хĕре çĕклесе илет, ура çине тăратать. Пĕр-пĕрне куçран пăхаймаççĕ пулин те иккĕшĕ те питĕ телейлĕ курăнаççĕ. Çурта çутмалли кăна юлать тейĕн, тутисем хăлха таран сарăлнă, шăлĕсем, халь-халь çисе

ярасла асавланнӑ, куҫӗсем... куҫӗсем те ҫиҫӗм пек ҫиҫеҫҫӗ. Пӗр-пӗрне курманни кӑна. Курманни лайӑх та пулчӗ. Тин кӑна темле кулӑшла саманта тӳссе ирттернӗскерсем ахӑрсах кулса ячӗҫ. Халь тин кулма та юрать ӗнтӗ. Мӗн ӗмӗтленни хӑй тӗллӗнех пурнӑҫланчӗ. Ҫав панулми пулӑшрӗ тем! Хӗр аллинчех-ха вӑл, мур илешшӗ! Ҫавра ҫыртӑка алӑрах туйса илнӗ хӗр ӑна тепӗр хут шатӑрт! ҫеҫ ҫыртса илчӗ. Питӗ тутлӑ пулчӗ пулӗ ҫав, каллех кӑлтӑрттаттарса кулса ячӗ те ҫыртӑка каччӑна сӗнчӗ. Ванюк та пӗр шутласа тӑмасӑрах татах та татах ҫыртса илчӗ. Панулмирен ним те хӑвармарӗ. Вӑрри мӗнӗпех ҫисе ячӗ. Халь тин тутӑ тесен те юрать. Пурнӑҫ йывӑҫҫин ҫимӗҫне тутанса курнӑ каччӑпа хӗр халь тин ҫырма тӑрӑх тем калаҫса анса кайрӗҫ.

Вӗсем мӗнле кайнине улмуҫҫи кӑна курса тӑчӗ. Акӑ каччӑпа хӗр вӗлтрен пусса илнӗ ҫыр хӗрне ҫитрӗҫ те шыв урлӑ каҫма тытӑнчӗҫ. Каҫми питӗ интереслӗ пулчӗ. Ҫырма урлӑ ҫил йӑвантраса янӑ ватӑ йӑмра выртать. Вӑл калама ҫук питӗ пысӑк. Виҫӗ хӑлаҫа та кӗрес ҫук. Аслашшӗ лартниех. Акӑ ватӑлса ҫитнӗ те вӑйлӑ ҫил ӑна йӑвантарса янӑ. Усси ҫавӑ пулчӗ-и-ха? Йӑмра кӗпер пулчӗ. Сарлака пулсан та каҫнӑ чухне вулли силленет. Тарӑн ҫырмана халь-халь персе анас пек пыраҫҫӗ алӑран ал тытнӑ каччӑпа хӗр. Хушӑран тем кулнӑ пекки те илтӗнет. Хӑраҫҫӗ пулинех. Акӑ вӗҫне ҫитсен чупса тенӗ пек кайрӗҫ те йӑлт-ялт! сиксе анчӗҫ ҫыран тепӗр енне. Йӑмра вулли силленсе кӑна юлчӗ. Ҫил килсе ҫапрӗ-и, эмел улмуҫҫи те тайӑлса илчӗ. Улма ӳкрӗ. Кӑлтӑр-кӑлтӑр! кусса кайрӗ вӑл сукмак тӑрӑх ҫырма еннелле

ТĔПСĔР КӲЛĔ

Çуллахи каникул хăвăрт иртет. Ванюкпа Нинук çавна пĕлсе тăрса кашни кун шкула васкаççĕ. Мĕн-ма тесен вĕсен унта биологи учителĕ йĕркеленĕ сăнав станцийĕ пур. Ачасене çĕр уйăрса панă. Çав çĕр çинче кашни шкул ачи хăй кăмăлланă пахча-çимĕçне ӳстерет. Кăçал билогипе экзамен. Ăт, çав экзамента мĕнле паллă лартса парасси пĕтĕмпех çакăнтан, мĕнле ĕçленинчен килет. Хĕветĕр Хилипччă ял тавра çăтмах туса хурасшăн, çавна пула мар-и халь ачасен те çав çăтмах пирки шутлама тивет. Ванюк ăна темшĕн ял тавра мар, пачах урăх çĕрте – икĕ çырма пусĕнчи тĕпсĕр кӳлĕ патĕнче курать. Мĕн-ма тесен Ванюк унта темиçе хутчен те кĕтӳ кĕтнĕ, тапăра аннă, выртса та çывăрнă, вылянă, ĕмĕтленнĕ. Вырăнĕ те вăл, калама çук илемлĕ. Сăртра ката. Унта хурăнĕ, хырĕ, чăрăшĕ – акаци тата – йăлт пĕрле ларса тухнă. Юнашарах тата, кăшт утсан, хамăр вăрман. Вăл пысăк, унта тем те пур. Хир сыснисем те тĕл пулаççĕ. Çăл куçĕ вара, пăхса выртатăн та, пăлл-пăлл! туса тапса выртать. Мĕнле вăй тапса тăрать-ха çапла пĕр вĕçĕмсĕр, кăна никам та пĕлмест. Хĕветĕр Хилипччă та чухласа илеймест. Ванюк вара чухлать. Таçта шалта темле пурнăç пур, çав сывлать. Пулли тесен, пулли вара кунта шапăлтатса пурăнать! Алла йывăç тымарĕн лăссиллĕрех вырăнĕсене чиксе яратăн та пĕр ывăç çырма пулли туртса кăларатăн. Ку та тĕлĕнтерет. Мĕншĕн тесен ытти çырмасенче ун пек мар. Пулă тени халь ниçтах та çук. Кунта вара...

Нинукăн та хăйĕн ĕмĕчĕ пур. Вăл çав çăтмах тенине темшĕн ял çырминче курать. Нижер çырми ахаль те пит хитре. Вăл çирĕклĕ, йăмраллă, курăклă – вĕлтĕренлĕ те! Акă юлашки

çулсенче çырмана тем те пĕр тăкса тултарчĕç. Ку Нинука пит тарăхтарать. Хăй вăл ниçта та нимле çӳп-çап та пăрахмасть. Кун пеккине хĕрача «таса çĕр» операци тет. Енчен те кам та пулин пĕр пĕчĕк спичка кăна пăрахнă пултăр, çавна çĕр курать пулать – асап кăтартать. Уй куçлă, вăрман хăлхаллă тенĕ пек, çĕр, ун шучĕпе, йăлт курать, çыннăн кашни хусканăвне сыхласа тăрать. Нинука çавăнпа та çак Нижер çырми те темле чĕрĕ япала пек курăнать. Чăн та, темĕнле юмахри çĕлен евĕр авкаланса выртать мар-и-ха вăл, чун юратнă çырма!? Мĕн чухлĕ çăмхалла выляман пуль унта, шыва кĕмен, сурăх-ĕне кĕтмен... Çуркуннепе ял кĕтĕвĕ тухиччен çынсем килти выльăха çырмана кăларатчĕç. Темшĕн çав çырмара курăкĕ те маларах тухатчĕ, çăрарахчĕ те тата. Енчен те Нижер çырми тăрăх йăмрасем кăна мар, чечексем те лартса тухсан, кирлĕ çĕрте пĕвесем пĕвелевсе тухсан епле аван пулĕччĕ. Çын çӳремелĕх асфальт сукмаксем хывсан вара атăпа мар, çӳлĕ кĕлĕллĕ пушмаксемпе те шаклаттарса çӳреме май килĕ. Çӳресен-çӳресен ларса канмалăх саксем, беседкăсем туса тултарсан вара... Вара вăл чăнласах çăтмах вырăн пулса тăрĕ.

Çапларах ĕмĕтленсе ĕçлеççĕ хĕрпе каччă. Йăранĕсем вĕсен юнашарах та пĕр-пĕрин çине ĕнерхи пăтăрмаха аса илсе пулинех чăлтăртаттарса пăхса илеççĕ. Чунĕсем хăйсен савăк. Акă, вĕсем ытти ачасенчен маларах хăйсен йăранĕсене çумласа тухрĕç те ăçта тарса пытанмалла-ши тесе ун-кун пăхкалама тытăнчĕç. Унтан сасартăках пĕр-пĕрин патне туртăнса илчĕç те пĕр ытама кĕрсе ӳкрĕç. Çав вăхăтрах хăраса ӳкрĕç. Çын курсан тем калĕ. Анчах пурте пуçĕсене пĕкнĕ. Çум çумлаççĕ. Вĕсем мĕн хăтланнине никам та курмасть. Капла тăнăçлăха кура тепре те ыткăнатчĕç-и каччăпа хĕр – пулмарĕ. Çав самантрах çум çумлакан ачасен ушкăнĕ патне çывхарса килекен биологи учителĕ курăнса кайрĕ. Хăй тем хăй тĕллĕн мăкăртаткаласа

пырать пулас. Ял çыннисем тепĕр чухне ун пирки ку çын ăсран тайăлнă пуль текелесе те илеççĕ. Çав çăтмах тăвас тениех пĕтерет ăна, ăсран кăларать. Ун пек идея, чăн та, ахаль çын пуçне пырса кĕрес çук. Кунта темле кăшт ухмах пулни кирлĕ. Ăт, çавăн пек ăсран кăштă тайăлнă çын вăл Хĕветĕр Хилипччă. Анчах Ванюк урăхла шутлать. Ачана вăл тепĕр чухне çĕр çине аннă темле турă пекех туйăнать. Ара, хура чике сухалĕ кăна мĕне тăрать. Акă халĕ те вăл ăна чăн-чăн пророк пек вĕçтерсе килет.

- Çумласа пĕтерсенех икĕ çырма пуçне лартнă хунавсене сыхлама каятпăр, - тет учитель. - Ĕнер такамсем каллех кĕтӳ кĕртсе янă, чылай йывăça пĕтернĕ.

- Каяс, - тет Ванюк учитель шухăшĕ хăйĕн шухăшĕпе пĕр килнишĕн савăнса. – Эпир вăл кĕтӳçе тытса паратпăр-ха пĕрре, – тет чышкисене чăмăртаса.

- Çук, - хутшăнать калаçăва Нинук. – Ун пек юрамасть. Эпĕ унпа, Тулай Иванĕпе, хам калаçса пăхатăп. Вăл ман тăван вĕт. Мучи эпир мĕн тунине ăнланмасть. Ача-пăча вăййи тет. Кĕтӳ çӳретмелли вырăн хăвармастăр тет. Ара, чăн та, çырма тăршшĕпе йывăç лартса тухсан выльăхсене ăçта çӳретĕпĕр-ха эпир?

Хĕрачапа пĕрле ыттисем те шухăша каяççĕ. Ĕлĕкрех Самать патĕнчи уйра курăка шăварса ӳстермелли уй пулнине те ас тăваççĕ-ха вĕсем. Çав таса уй мĕншĕн пĕтнине кăна ăнланмаççĕ. Пĕтерекенĕсем пулнă-çке. Такамсем пăрăхĕсене вăрласа кайнă. Ачасем лартнă йывăççене пĕтерекенсемех мар-ши вĕсем, çав çынсем?

- Выльăх çӳретмелли вырăн та тăвăпăр. Ятарлă çаран уçатпăр. Шурта, акă, курăк шăвармасăрах лайăх ӳсет. Шывне кăна кăшт типĕтмелле. Ирригаци теççĕ-и-ха?

- Тĕрĕс, - ырлать ку шухăша учитель. Халĕ вара хунав сыхлама тухатпăр.

Пĕр ушкăн ача, çавна çеç кĕтнĕ тейĕн, икĕ çырма пуçĕ еннелле кĕпĕрленсе шкул пахчинчен самантрах тухса кайрĕ. Унта пĕве вĕт-ха! Эх, шутлать кашни, эх, кĕретпĕр те шыва, тытмалла вылятпăр. Çăвĕ те кăçал пит шăрăх тăрать. Чуна шыв чăххи пек шыва чăмса кăна тупма пулать пек туйăнать. Калас пулать, икĕ çырма пуçĕ патне çитес тесен Сăхăт шывĕ урлă каçмалла, Тишле текен вырăнпа иртмелле. Вара тин пысăк пĕве патне çитсе тухатăн. Пĕви пысăк. Ун таппинче тĕпсĕр çăл куç тапса тăрать. Шывĕ çавăнпа пуль тап-таса.

Пĕр ушкăн ача чăтса тăраймарĕ, çитес тенĕ çĕре çитеспе ĕрĕхтерсех чупса кайрĕ. Чупнăçемĕн хăшĕ-пĕри кĕпе-йĕмне хывса пырать. Кам маларах чупса çитсе шыва сикет теççĕ пулинех. Ванюк чи малта. Хĕрсем хыçаларах юлнă. Чăмпăлт-чампăлт! сиксе пĕтрĕç чупса çитнĕ ачасем шыва. Шыв çийĕн халь тытмалла вылякан ачасен чăй-чайĕ кăна илтĕнсе тăрать. Çакна таçта аякка юлнă Хĕветĕр Хилипччă та илтет. Васкать хăй. Ача хыççăн ăçта ĕнтĕ ĕлкĕрсе пырăн? Учитель питĕ кăмăллă. Акă темиçе çул вăл ачасем пулăшнипе Сăхăт тăрăх вăрман ӳстерет. Икĕ çырма пуçĕнче ку ĕç пушшех те ăнассăн туйăнать. Анчах такамсем вăрмана кĕрсе каяççĕ те йăлт ватса тухаççĕ. Тин çеç ӳссе çитнĕ хурăнсене милĕклĕх тесе касса йăвантарса яраççĕ. Хамăр ялсемех ĕнтĕ, урăх кам пултăр, шутлать вată çын. Камне те чухлать. Çав Тулай Иван йăхăсемех пуль, урăх кам пултăр. Çавсем тулайран куçса килнĕ. Ял йăли-йĕркине ниепле те йышăнасшăн мар. Малашне те кун пек пулсан, тен, шутлать вăл, каçхине сыхлама тухма тивет.

Учитель утса çитнĕ çĕре ачасем шыва кĕрсе те тухрĕç. Тĕпсĕр çăл куç тавра пуçтарăннă та çӳçĕсене хĕвел çинче

типĕтсе лараççĕ. Хăшĕ-пĕрисем ӳпĕнсе чĕрĕ те сиплĕхлĕ шыва ĕçсе пăхаççĕ.

- Çак шыва ĕçекен паттăр пулать тет, - пуçлать таçтан илтнĕ пĕр юмах Ванюк.

- Тетĕн хӳри кĕске, тет, - пӳлет ун шухăшне Çтаппан. Çавра куçĕ хĕсĕк. Тем кансĕрлет пулинех ăна.

- Эпĕ ку халапа кăна мар, шывне те ĕненетĕп, çавăнпа эпĕ те ĕçетĕп, - Нинук та пĕшкĕнсе шыв ĕçет.

- Эпĕ вара пачах урăхла халап илтсе, - каллех пӳлет Çтаппан. – Кам ку шыва ĕçет – качака пулать.

Ку пурне те килĕшет. Пурте ахăлтатсах кулса яраççĕ те çăл куç хĕрне упаленсе пырса шыв ĕçеççĕ, качака пек мекеклетеççĕ. Çат! тутарса çав вăхăтра, Çтаппан çăл куçа аякрах та мар выртакан чул таткине пăрахать. Шыв сирпĕнĕвĕпе йĕпеннĕ ачасем чалт! çеç айккинелле сиксе ӳкеççĕ. Çтаппан ахăрса ярать. Анчах ачасене ку пĕрре те килĕшмерĕ, курăнать. Кушака кулă, шăшине куççуль тенĕ евĕр Çтаппан çине пурте ун-кун пăхкаласа илчĕç те – сасартăк ăна пур енчен те ярса илсе шыва печĕç. Шывран шăмпăртаттарса тухакан ачана курсан пурте хальхинче хăйсем ахăрса кулса ячĕç. Пуринчен ытла Нинук кулать. Ун кулли шăнкăрав сасси пек илтĕнет. Мĕншĕн апла кулнине вăл хăй анчах пĕлет пуль. Ванюк та ун çине кăшт тĕлĕнерех пăхса илчĕ. Тен, каччă та чухларĕ. Ара, Çтаппан пĕрмай Нинук çумĕнче явкаланса çӳрет мар-и?

- Ну, эпĕ сире, куншăн ахаль хăвармăп, - шăл витĕр сăрхăнтарса калать Çтаппан.

Ачасене ку каллех ахăрттарса ярать. Халь тин вĕсене ним те кирлĕ мар. Халь вĕсем пӳрне кăтартсан та кулма хатĕр.

Халĕ ĕнтĕ вĕсем, таса шыва ĕçсе вăй пухнăскерсем, темле тăшманпа та кĕрешме пултараççĕ. Çавăнпа савăнаççĕ. Çăл куç

кăна темле пăтранса хуралса выртрĕ. Анчах уни-кунине никам та асăрхамарĕ. Учитель те çитрĕ. Хĕветĕр Хилиппччă вĕсене вăрман тавра тăратса тухрĕ. Калас пулать, аякрах та мар ют ял кĕтĕвĕ те çӳрет. Тулай Иванĕ те акă çырма тăрăх çаврăнса çитет. Ял кĕтĕвĕ Сăхăт тăрăх çӳресе тăранса çитеймест. Çавна пула кĕртет те кĕтӳçĕ выльăха, тăрантăр тет. Ăнланма пулать. Çапах та, кăна кашни ача пĕлет, енчен те лартнă пĕр йывăça пĕтĕмпех упраса ӳстернĕ пулсан кунта тахçанах, Сăхăт тăршшĕпех, вăрман кашласа лармалла. Халь вара вăрман вырăнне çара çырма. Çу шăрăх тăрать те пур-çук курăкĕ типсех кайнă. Çавна пĕле тăркачă пĕрех ачасем хытă тăраççĕ. Хăйсем лартса ӳстернĕ вăрмана никама та кĕртесшĕн мар.

Хурала, ку хăй тĕллĕнех пулса иртрĕ, Нинук Ванюкпа пĕрле лекрĕ. Мĕншĕнне, тен, чухлама та пулать, каччăпа хĕр пĕр-пĕрне килĕштнеринине тĕрĕссипе пĕтĕм ял пĕлет.

Акă вăл çăтмах пуçламăшĕ, – шутлать çамрăк çын. – Кашни йывăç ăна пурнăç йывăççи пек курăнать. Мĕн-ха вăл йывăç? Нимех те мар пек. Темле пĕлĕтелле кармашнă туна тата хĕвел еннелле ыткăннă çулçăллă туратсем кăна. Çапах та кунта темле вăрттăнлăх пур пек. Ахальтен мар-çке-ха халăх киремет йывăççисене пурнăç йывăççисем вырăнне хурса пуç çапнă. Ахальтен мар Библире те çырса кăтартнă тăрăх çав йывăç çăтмахра ÿснĕ пулать. Ырăпа усал йывăçĕ тенĕ ăна. Çĕр çинчи пĕрремĕш çынсем Адампа Ева çав йывăç çимĕçне çине пулать те... ырăпа усала уйăрма пуçланă, çын пулса тăнă. Йывăç çĕрпе пĕлĕте кăна мар, йывăç çынна турăпа çыхăнтарса тăрать пулмалла, – аташсах каять тем те пĕр шутласа пыракан Ванюк. Юнашар утса пыракан Нинукпа кун пек шухăша пайлама вăтанать, ыйтсан кулса вилĕ тет. Çапах та пырсан-пырсан, пĕр чĕнмесĕр пыраймастăн вĕт-ха, ыйтрĕ-ыйтрех.

- Нинук, - темшĕн такам илтесрен хăранă пек пăшăлтатса ыйтать Ванюк пĕр пысăк кăна йывăç тĕлне çитсен. – Нинук, эсĕ çак йывăççенче мĕн куратăн?

- Вĕсем мана темле хăйсем тĕллĕн пурăнма пултаракан чĕрчунсене аса илтереççĕ. Никамран та ним те ыйтмаççĕ. Парас тесен вара пĕр иккĕленмесĕр çимĕçне те, сулхăнне те йăлтах пама хатĕр. Йывăç хĕрарăма аса илтерет. Ачине те хăех çуратса пырать. Пурнăç пуçламăшĕ вăл, пурнăçа тăсаканĕ те. Тен, малашлăхĕ те!

- Каларăн та вара, - каçса кайсах кулать Ванюк? - Ку тĕнчере, апла, çынсем те юлмĕç.

- Кун пек пурăнсан, тен, юлмĕç те. Мĕншĕн тесен çын хăй ларакан турата касать. Вара турачĕпе пĕрлех персе анать. Акă, пăх, мĕн туса хунă кунта!

Куç умĕнче темле хăрушă ÿкерчĕк. Тин çеç паркаланса ÿссе çитнĕ çамрăк хурăна такам тĕпренех касса янă. Милĕклĕх

пултăр тенĕ ĕнтĕ. Ешĕл турачĕсене иртнĕ. Хурăнăн шăмми-шакки кăна выртса юлнă.

Хурланчăклă ачасем ним тума аптранă енне йăвантарса янă хурăн туни çине пырса лараççĕ. Хурăн касакансене пĕр енчен ăнланма та пулать пек. Ара, Ванюк хăй те мунча хутсан лапка çине хăпарса ларса хурăн милĕкĕпе мĕн вăйран кайиччен çапăнма юратать. Хурăн сиплĕ, хурăн сăваплă, хурăнра леш тĕнчене кайнă ватăсен вăйĕ, чунĕ. Ахальтен-им çимĕк кунĕ çăва çинчи хурăн милĕкĕпе çапăнса çăвăнса тасалнă тет пирĕн мăн асаттесем. Хальхи масарсем те вĕт йăлт хурăнлă. Милĕкне çеç касмаççĕ. Çылăх теççĕ пулас. Кунта вара юрать тет! Ах, мур илесшĕсем!

Лараççĕ çапла шутласа икĕ çамрăк. Пуласлăх çинчен шутлаççĕ. Мĕнле пурăнĕç пулас ачисем? Ванюк ашшĕ каланă тăрăх тахçан Сăхăт тăршшĕпех вăрман пулнă. Пĕр ĕмĕр тăршшĕнчех вĕт, асăрхăр, пирĕн асаттесем çав вăрмана пĕтернĕ те хунă. Ас тăвать-ха, Ванюк та, Макарсен йĕтемĕ патĕнче Микки сăртĕнче темиçе хăлаçлă юман ларатчĕ. Халĕ вăл та çук. Вăл юмана хăçан кам касса янине Ванюк ас тумасть. Ку хурăна касса яраканне те камне пĕлмест. Кăнтăрла мар, курăнать, касса янă çак ешĕл хурăна! Каçпа, çынсем курман, çӳремен чух.

- Акă мĕн, - калать хăй шухăшне ача. – Ку йывăççене касакана пирĕн каçпа сыхламалла пулать. Тухатпăр-и, каçхи сунара?

- Тухмасăр! – килĕшет Нинук. Вăл та питĕ тарăхнă. Тарăхасса тарăхнă-ха та, анчах амăшĕ ирĕк парĕ-и-ха ăна çĕр хута кунта пĕр çамрăк кăна каччăпа çӳреме.

Калас пулать, Нинукăн амăшĕ, Марье аппа, калама çук кăмăллă хĕрарăм. Çапах та, хĕрĕ каçпа килте çук чухне урама пĕрре кăна мар тухса пăхать. Амăшĕн чунĕ канăçсăрланать.

Ачи çумра пулсассăн вара – лăпланать. Çакна Нинук питĕ лайăх чухлать. Ара, пĕрре кăна мар ыйтса кайма тивнĕ те! Акă пĕринче кӳршĕ яла спектакль лартма тесе кайнăччĕ. Шкул ачисем хĕлле çапла ялтан яла концертсем лартса çӳретчĕç. Пĕччен мар пулсан та питĕ-питĕ хытарса каласа кăларса ячĕ ун чухне амăшĕ. Çавăнпа пăшăрханать хĕр. Кунта та пĕччен мар та... Анчах пĕччене марри хăй пĕр каччă!

Çак шухăшсем хăвăрт кăна вĕлтлетсе иртрĕç пуçĕнче. Хĕр пĕр хăраса та иккĕленсе илчĕ. Куçĕ касса янă хурăн çине ӳкрĕ. «Çук, – каллех тарăхса кайрĕ вăл, – хурăнсене пĕтме памастпăрах!».

Ытти ачасем, вĕсем пекех хурала тухнăскерсем, ăçта мĕн туса çӳренине те чухламарĕç Ванюкпа Нинук. Кĕтӳ янă хыççăнах кĕлт-калт каçхи апат çырткаларĕç те калаçса таталнă пекех пĕр вăхăт тĕлнех укăлча умĕнче тĕл пулчĕç. Нинук амăшне кинона каятăп тесе каласа хăварчĕ. Ванюк, паллă, ним те каламан.

Çуллахи хĕвел майĕпен анать пулсан та тахăш вăхăтра таврана тĕттĕм чаршав карса илнине ачасем сиссе те юлаймарĕç. Вăхăчĕ те пулмарĕ. Ванюк кăвайт чĕртес терĕ. Хăрăк туратсем пуçтаркаларĕç те канма тĕпсĕр çăл куçĕ çумнех пырса ларчĕç. Таврара шăплăх хуçаланать. Ăшă. Пăчăхса çитнĕ Ванюк выртсах шыв ĕçет. Пĕрре кăна мар асăрханă, çак çăлри шыва ĕçсессĕн, таçтан темле хăватлă вăй кĕрсе каять. Хальхинче те ача хăйне сасартăках паттăр пек туйса илчĕ.

- Килтĕр кăна кунта хурăн касма, - тет вăл хĕр умĕнче паттăрланса. – Эпĕ ăна час тăн кĕртсе илетĕп.

- Çук, - ун пек тивместпĕр, тет, хĕрĕ. – Эпир ăна ăнлантарса кăна парăпăр.

- А, мĕн ăнлантарса парасшăн вара эсĕ çав хурăна шеллеме пĕлмен анкă-минкĕне? Вăл вĕт нимĕн те ăнланмасть. Ăна, анрана, милĕк кирлĕ мĕн! Кай та кас урăх çĕртен...

- Ăçтан кастăр-ха вăл – урăх çĕртен? Урăххи ăçта тет?

- Чăн та, - шухăша каять ача. Ял йĕри-тавра урăх ниçта та хурăн кати курăнмасть. Милĕкĕ вара кирлĕ. Ванюк хăй те мунчара ешĕл те сиплĕ милĕкпе питĕ реххетленет. Ашшĕ вара ун пĕр вунă хут та çапăнать пуль. Юрать-ха хурăнĕ вĕсен - картишĕнчех сарăлса ларать те – милĕкне темĕн чухлех килтен тухмасăрах хатĕрлеме пулать. Килте хурăн çуккисен вара мĕн тумалла тет? – Акă мĕн, - тет вăл сасартăках. – Вăрă текенскерне, эпир ăна милĕкне хамăр касса парăпăр!

- Мĕнле, апла? – ăнланмасть хĕрача.

- Ак çапла, - тет те арçын ача çумри пĕр хурăн тăррине упăте пек йăпăр-япăр хăпарса каять. Хĕр тĕлĕнсе кăна пăхса тăрать. Часах ун умнех тенĕ пек милĕклĕх каснă хурăн турачĕсем вĕçсе тенĕ пек персе анма тытăнаççĕ. Тем самантрах ача, çамрăк çав, хурăн турачĕсене иртсе те пăрахрĕ. Хĕр вĕçсе аннă туратсене купаласа пычĕ. Акă пĕр хурăнранах хĕл каçмалăх милĕк пулчĕ те!

Акă халĕ милĕк хатĕрлесе ĕшĕннĕ икĕ çын купа çине канма тесе выртнă та кашни хăй шухăшне шухăшлать. Вĕсем шăпланса выртнине кура катари шăпчăк вăранать. Вăл та вĕсен шухăшнех тăсать пуль, ши-ши! шăхăрать. Ачасен чунĕ çав вăхăтра таçта кайса кĕрет. Чунсăр вĕсем халь. Икĕ кĕлетке кăна. Чунĕ вара шăпчăк пулса вĕçсе кайнă, шăпчăк пулса юрлать. Пĕччен мар тата. Акă вăхăт нумай та иртмерĕ, хурăн катинче шăпчăксен хорĕ юрлама пуçларĕ. Тĕнче, хăй теме пула савăннипе, каçса кайса тем калать, тейĕн. Тӳпери çăлтăрсем халь-халь талса анаслăн ялтăраççĕ. Тен, персе те анаççĕ пулĕ, анчах тулли уйăх çути йăлт хупласа хунă та çăлтăр ӳкни

курăнмасть. Мĕн ӳкни! Ванюкпа Нинук çăлтăрĕ тӳпере-ха! Вĕсем ӳкиччен халь нумай пурăнмалла... Хурăн çав çутă çинче кĕмĕл тĕслĕ хĕрупраçă пек чалтăртаттарса тăрать. Уйăх тăкса тăран сĕтлĕ çутă айĕнче çав хĕр шыва кĕрет пек. Асамлă шывĕ пуçĕнчен пуçласа куçа шартаракан шурă-шăрă ури патнех йăпăртаттарса чупса анать те сасартăках йĕп чиксен те куç курман тĕттĕм мĕлке ăшĕнче çухалать. Çакă тĕлленчĕк каччăна ăнтăхтарсах ярать.

Хĕр те анрасах кайнă курăнать. Унăн пуçĕнче те хурăн шухăшĕ. Анчах вăл ăна урăхларах курать. Хурăн ӳсет-ӳсет те кайран вутă пулать. Çулăмĕ унăн питĕ хĕрӳ. Пĕр çунма пуçласан кĕрр! кăна хыпса илет. Хĕр те çапла. Ун чĕри ӳссе çитнĕ хурăн пек çунать. Çапла пулма ăна питĕ канлĕ, лайăх. Татах та татах çунас килет. Хĕл тăршшĕпе, çук – пурнăç тăрршшĕпех çапла çунса ăшăтса пурăнас килет ун çынсене. Пуринчен малтан ашшĕпе амăшне, ял çыннисене... Çунать хĕр, çунать... Хăй мĕншĕн çуннине те чăнласа пĕлсе çитерейместь. Çав вăхăтра шăпчăксен хорĕ питĕ вăйланса çитрĕ те темле хăй пĕр хăватлă симфони пек янăрама тытăнчĕ. Çакна каччăпа хĕр те илтрĕç. Чĕрисем шăпчăксемпе пĕрле чăнласа юрласа ячĕç. Чĕре варнех кĕрсе ларчĕ çакă. Çук, çут çанталăк хăватлăн кăна юрату пăтине чĕренех çапса кĕртсе лартнă вăхăтра вĕсем кĕлт те пулин хускалмарĕç. Мĕнле хытса выртнă çаплипех выртрĕç хурăн милĕклĕх каснă пĕр купа çинче. Халь тин ĕнтĕ вĕсем çак пĕрлĕхрен нихăçан та уйăрлаймĕç, çут çанталăкпа ялан пĕрле пулĕç.

Шатăрт! тутарчĕ çав вăхăтра такам каçса кайса юрлакан катара. Вăрă! Вăрă килнĕ. Çут çанталăк илемĕпе ăнтăхса выртакан ачсем самантрах тăна кĕчĕç. Япăрт! сиксе тăчĕç те ним хăрама пĕлмесĕр сасă илтĕннĕ енне ыткăнчĕç. Каçхи вăрă вăл хурах пусма та пултарать вĕт-ха! Ăçта унта! Ун-кун

шутлама вăхăт пулмарĕ. И-ях! тесе кăшкăрса сиксе тухрĕç Ванюкпа Нинук уйăх çутиллĕ хурăн уçланкине. Кăна кĕтмен хура мĕлке пек арçын хăранипе хутлансах ларчĕ. Хирĕç тăма тет-и? Таçтан хуп-хуран курăнакан катаран сиксе тухнă ачасем ăна хăрушă тискер кайăксем пекех курăнчĕç пулĕ? Аллинчи пуртă хăех тухса ӳкрĕ...

– Руки вверх! – кăшкăрать арăсланса çитнĕ Ванюк. – Хăйне халь вăл вăрçăри паттăр пек туять.

– Кам эс? – ыйтать хĕр питне пытаракан çынран. Пытаратни-пытармастни, пăхмасăрах паллă, ку çын – Тулай Иванĕ.

Ачасем ăна тĕрткеле-тĕрткелесех хăйсем паçăртарах ларнă купа çине туртса антараççĕ. Арçын хирĕç тăмасть. Ăçта унта! Хăранипе вăл халĕ те сиксе чĕтрет. Ăт, сана хурăн милĕкĕ тесе çӳре кунта! Чĕлхесĕр пулса юлатăн вĕт. Кăшт сывлăш çавăрса илнĕ çын тин хăй умĕнче камсем ларнине тавçăрса илчĕ.

– Э-э-й, мĕн эсир, мĕн туса çӳретĕр кунта? Хăратса вĕлеретĕр вĕт.

– Хурăн касакан тискер кайăка тытма тухрăмăр. Акă лекрĕ те алла. Ыранах сана пĕтĕм халăх умĕнче сут тăватпăр.

– Ун пек намăс ан кăтартăрах! – тилмĕрет Тулай Иванĕ, – Мунча кĕме милĕк хатĕрлес терĕм те, эпĕ мĕн, йывăçĕсем ӳссе кайрĕç те – çӳле хăпараймастăп çав.

Ку тĕрĕс ĕнтĕ. Хурăнсем çамрăкрах чухне ял çыннисем вĕсене милĕклĕх тесе иртсех тăчĕç. Çавна пулах пулĕ хурăнсем питĕ хăвăрт та яштака ӳсрĕç. Халь тин, чăн та, ешĕл вулăсем çӳле кайнă та...

– Акă мĕн, Иван мучи, – тет мĕн тумаллине ăнланса илнĕ ача. – Эпир эсĕ килессе пĕле тăркача сана валли хурăн

милĕкĕх кассах хутăмăр. Акă, пĕр купа, ил. Сана валли кăна мар, малашне ял çыннисем валли те касса парăпăр. Пурте хĕл каçмалăх милĕклĕ пулччăр. Эсĕ те, Иван мучи, сывлăхлă пул!

– Тавах, тавах! – тет ним калама аптраса ӳкнĕ ватă çын. Çапса пăрахаççĕ пулĕ тенĕччĕ. Çупкă вырăнне çу çитереççĕ.

– Ай, аван! – савăнса каять Нинук. – Вăл та Ванюк ватăна çапса пăрахать пуль тесе питĕ хăраса ӳкнĕччĕ. Тата Тулайсем тăван лекеççĕ те – ăна питĕ аван мар пулчĕ. – Атя, эпир сана ăсатсах яратпăр. Ан хăра милĕкĕсене те çĕклесе çитерсех парăпăр.

Ку шухăш Ванюка та килĕшет. Ватă çын чĕнмест. Тем мăкăртатнă пек кăна илтĕнет ачасем милĕксене мучин вăрăм кантрипе çыхнă вăхăтра. Нумай кирлĕ-и, акă вĕсем виççĕн катаран тухрĕç уйăх çутиллĕ сукмакпа ялалла танккарĕç. Танккарĕç тени тĕрĕсрех. Мĕншĕн тесен темле пит çутă пулсан та мĕлкеллĕ. Çутă ӳкмен ланкашкасем курăнмаççĕ. Çав тĕлте ура лĕнках каять. Танкăлтаттарать. Нинука, вăл хыçалтан утса пырать те, кулăшла пек курăнать. Анчах хĕр кулмасть. Ун пуçĕнче тепĕр курăну...

... Вăл хурăн. Ӳссе-ӳссе кайнă. Ун çине никам та хăпараймасть. Ун патне çынсем милĕк касма килеççĕ те ун-кун пăхкаласа тăраççĕ. Ешĕл туратсем питĕ çӳлĕ пирки милĕк касаймасăрах каялла килĕсене саланаççĕ. Хурăн та хурланать. Милĕкне вăл питĕ кастарасшăн. Анчах мĕнле майпа тет? Уй-уй! тет хăй сисмесĕрех саспа ыттисем пекех танкăлтатса пыракан хурăн пулса тăнă хĕр. Вăррăмсене анчах ытларах та аяккарах вĕçтермелле. Вара кашни çул çĕнĕ пĕчĕк хурăнсем шăтса тухĕç, ӳснĕçемĕн милĕк касмалăх пулĕç. «Апла, апла, – уççăнах каласа ярать ĕмĕтленсе пыракан хĕр, – ӳснĕ пĕр хурăнсемпе юнашар тепĕр хурăн кати ӳстермелле. Илтетĕр-и?» Тăп чарăнаççĕ малта

пыракансем. Илтмесĕр. Каçхи шăплăхра шăппăн каласан та илтĕнет.

– Чăн та, – тет Ванюк, хăй те çак ыйтупа анраса пынăскер. Кĕркуннепе хурăн вăрри пуçтарăпăр та Сăхăт тăршшĕпе тепĕр ката ӳсмелĕх акăпăр. Тепĕр çул тата, тепринче те...

– Пĕрисем ватăлса çитнĕ çĕре теприсем кăтраланса ӳссе пырĕç, – пытараймасть хăй савăнăçне хĕр. Кăлтăр-кăлтăрр! кулса ярать. Каçхи шăплăхра ку кулă тĕлĕнмелле асамлă илтĕнет. Хыçа юлнă шăпчăксен хорĕнчен те ирттерет. Ку асамлăха çамрăксем кăна сисеççĕ пулĕ çав, ватти вара каллех тем мăкăртаткаласа илет.

– Тем çав, тем çав, ун пек пулсан аванччĕ те. Выльăхсем пĕтереççех пуль.

– Выльăхсем мар, çынсем пĕтереççĕ! – хĕрӳленет каччă. – Хĕшĕ-пĕрисем вĕсенчен те тен...

– Тавлашмастпăр, – хутшăнать хĕрача. – Мĕн тăвас тенине пурпĕрех тăватпăр. Пирĕн таврара та çăтмах пек çут çанталăк пулĕ. Нижерпе Сăхăт тăрăх садсемпе катасем ӳссе ларĕç. Çырма тăршшĕпех пĕвесем. Пĕвесенче çап-утă пулăсем. Пĕвесем хыçĕнче пĕчĕк гидроэлктростанцисем. Утса уçăлса çĕремелĕх сукмаксем. Ик айккипе чексемпе ларса канмалăх тенкелсем...

- Сем-сем-сем-сем! – ехĕлтетсех кулать мучи. Ăна та чун кĕчĕ пулас. Кун пек пулсан вара ĕçлеме те кирлĕ мар. Çăтмахри пек ĕçсе-çисе кăна пурăн.

– Ха! – кулса яраççĕ çамрăксем. – Ĕçле-ĕçле çи! Ха! кăшкăрать ахрăмлăн Сăхăт çырми. Ахăртнех вăл та ку харсăрсемпе пĕрле ĕçлесшĕн. Вăл та çăтмахлă пуласшăн.

Çимĕк хыççăнах шкул ачисем биологи учителĕ ертсе пынипе пĕтĕм ял халăхне хурăн милĕкĕ касса пачĕç те

акатуйне хатĕрленме тытăнчĕç. Тĕпсĕр кӳлĕ патĕнчи хурăн кати вара шакла пуçлăн ларса юлчĕ. Çавă питĕ пулăшрĕ те ăна. Унсăрăн...

Çил-тăвăл

Актатуй тесен ват карчăк та хускалнă тет. Аслă классенче вĕренекенсем Сăхăтпуç вăрманне ушкăнланса каяççĕ. Нимех те çук ĕнтĕ унта çав вăрманта, анчах, тен, тем пур та... Ахальтен мар чăтăмсăррăн кĕтеççĕ вăл вăййа. Ĕлĕк чух вăййăра вăй виçнĕ, ухăран та пенĕ тет. Халĕ тин лаша чуптаркаласа пăхаççĕ. Кĕрешкелççĕ тепĕр чух. Волйболла тесен вара кашни çулах ялпа ял тупăшаççĕ. Ванюк та ял командинче. Юлташсем пăшăрханса çеç тăраççĕ. Вĕсен те выляса илес килет. Мижерсем вĕсем нихçан та маххă паман тесе кăшкăркаласа тăраççĕ. Çапла килсе тухрĕ те – Ванюксем çĕнтерчĕç. Ярмăркка тăрăх кăштă çӳрекелерĕç те çĕнтерĕве уявлама тесе тĕпсĕр çăл куçĕ патне каяс терĕç. Ку шухăш пурне те килĕшрĕ. Ара, унтах пĕве, хăтлă, хăнăхнă тата...

Уявласси мĕнĕ, шăрăх та, шыва кĕрсе реххетленнĕ хыççăн хĕвел çинче хĕртĕнсе выртатчĕç вĕсем, таçтан е тахçан тем шăхăрни илтĕне пуçларĕ. Тĕлĕрсех кайма пуçланă Ванюк куçне уçрĕ. Тĕлĕнмелле ӳкерчĕк. Тĕпсĕр çăл куçĕ çийĕн темскер çăмăллăн кăна çаврăнма пуçларĕ те çӳле-çӳле хăпарса кайрĕ. Тĕтĕм е сĕрĕм пек япала пулчĕ ку. Ачасем те илтрĕç çакă сасса. Самолет вĕçет пулĕ тесе, пуçĕсене ун-кун пăркаласа пăхрĕç. Нимĕн те курăнмарĕ. Лăпланчĕç. Ванюк та тин çеç мĕн пулса иртнине манса кайрĕ. Куçĕ ун Нинукĕннипе тĕл пулчĕ. Чăлтăрр! çуталса кайрĕ каччă чĕринче темĕскер. Хĕр куçĕ

тĕпсĕр çăл куç пек тарăн та таса. Курнăçем курас килет, пăхнăçем вăй кĕрсе пырать... Ĕçĕччĕ çапла асамлă куç вăйне каччă, тĕпсĕр çăл куçри таса та техĕмлĕ шыва ĕçнĕ пек ĕçĕччĕ... Кĕлетки те Нинукăн, ну, чисти гимнасткăнни пекех. Шыва кĕмелли костюмпа çеç тăрса юлнă хĕр, паллах, каччă хăйне манса кайсах ун çине кăна пăхса выртнине питĕ лайăх туять. Анчах хăй мĕн туйнине нимпе те кăтартмасть. Ăна темшĕн ку питĕ савăнтарать. Тутлă пек темле. Телейлĕ пек. Намăс та мар. Мĕн намăсĕ? Мĕн пĕчĕкрен пĕрле ӳснĕ те. Пĕрле вылянă, ĕçленĕ, апат çинĕ, çывăрнă та... Халиччен çапла хитреленсе кайнине вара вăл пĕрре те курман, асăрхаман. Кăкăрĕ тата, темле ту пек çĕкленсе тăрать! Çапла шутласа илчĕ те каччă тин аванмарланса кайрĕ. Юрамасть терĕ кун пек шутлама. Хĕр кӳренме пултарать.

Акатуй кунĕ питĕ лăпкă, шăрăх тăрать. Кăнтăрла та иртрĕ, час киле каймалла шутлаççĕ ачасем. Кăшт тепĕр хут шыва кĕрсе тухас-и тесе шутласа тăракан Ванюк сасартăк вăрман хыçĕнчен темле хура пĕлĕт хăвăрттăн çĕкленсе килнине курчĕ те тăп чарăнса тăчĕ. Çав вăхăтрах шăплăха çурса тем шăхăрса ячĕ. Хаяр сывлăш хумĕ харăссăн килсе çапрĕ. Хурăн кати хашăлл! сывласа илчĕ. Сывласа илчĕ те шăтăр-шатăрр! хуçăлма тытăнчĕ. Ачасем тавра тем пысăкăш туратсем самолетсем пек кармашса вĕçсе иртеççĕ. Куç курми тусан çĕкленчĕ.

– Выртăр, çĕре выртăр! – кăшкăрса ячĕ Ванюк. Хăй вара ăçталла тармаллине чухласа илеймесĕр ун-кун чупкалать. Уçă вырăнта пулсан лайăхрах пек.

Шари! çухăрса ячĕç хĕрсем. Ял еннеле тарма тытăнчĕç. «Вырт!» - терĕ çумранах чупса иртен Нинука Ванюк, хăй çумне туртса антарчĕ. Çĕре ӳкмен пулсан вĕсене çав самантрах таçтан вăрмантанах вĕçсе килнĕ турат çаклатса каятчĕ пулĕ.

Лап! турĕ тепĕр тем пысăкăш йывăç хĕрпе каччĕ выртнă çĕрпе юнашарах. Юнашарах! Лăштăр-р! хупласа хучĕ вĕсене тем пысăкăш турачĕ. Шăпланчĕ. Унччен те пулмарĕ шартлаттарса аслати кĕрлеттерсе ячĕ – витререн тăкнă пек çумăр çума пуçларĕ. Халь тин вăл питĕ çапса çăвать, утма та памасть. Хĕрпе каччă, йывăç айĕнчен йăраланса тухнăскерсем, хӳтлĕх шыраса пĕр хурăн айне чупса кайса тăчĕç. Усси çук. Турачĕсене милĕклĕх тесе иртнĕ хурăн шыв ярать. Çумăртан хуплаймасть. Аслатиллĕ çумăрта йывăç айне тăма хушмаççĕ тата. Аслати çапать. Çапах та вăрманта халь ăшăрах пек. Хурăнран ярса илнĕ хĕр халь унран тем тусан та хăпас çук. Каччă хĕре çумăртан хупăрлас тесе хăй кĕлеткипе хупăрларĕ. Çавăнпа Нинук аптрамарĕ. Таçтан ун чунĕнче тăвăлтан хăранине пăхмасăрах калама çук пысăк хаваслăх çуралса çĕкленсе илчĕ те ăна тем калаттарса çухăрттарса ячĕ. Хăй те ас тумасть мĕн кăшкăрнине. Ванюк каланă тăрăх вăл темле никам илтмен, темле «или-кили, кай!» тесе кăшкăрнă имĕш. Кайран каласа кулса вилетчĕç çамрăксем. Çил-тăвăллă çумăр айĕнче вара пачах урăхла. Витререн тăкнă пек çăвакан çумăр шуралнă темле стена пек курăнать, утма памасть. Çавна пула çыпçăнса тăнă та ĕнтĕ хĕрпе каччă хурăн çумне. Çавă пулăшать. Хĕр вара, çил-тăвăл килĕшнĕрен-ши, хавасланса тăрать. Ачасене вĕсене мĕн, шӳтлесе пултăр. Акă вăл Ванюка тĕртсе ячĕ те çумăр айĕнче ташлама пуçларĕ. Ку хăй çумăрчăкла вылянă чухнехи пек пĕр асам пулчĕ. Калама çук хитре пирĕшти пĕр вăхăт вĕттĕн-вĕттĕн чупрĕ, тепĕр вăхăтран путек пек тринк-транк сикрĕ. Ванюк та чăтса тăраймарĕ. И-ях! тесе кăшкăрса ячĕ те ăмăрткайăк пек хĕр тавра çаврăнма тытăнчĕ. Ку ташă калама çук хитре пулчĕ пулас. Ытти çамрăксем те таçтан, йывăçсем хыçне пытанса тăнă пулинех, уçланкăна сиксе тухрĕç те çумăр лашлаттарса çунине

пăхмасăрах авалхи чăваш ташшине яра пачĕç. «Ай-а рай-а, айа-райа-рай-йа!» илтĕнет пек пĕр вĕççĕр кĕвĕ çумăр ташшинче. «Ăт, ку акатуй-тăк акатуй!» – шутлаççĕ ташша çапакан çамрăксем. Пĕлмеççĕ-ха вĕсем çил-тăвăл мĕн туса хунине. Ялта кашни пӳрт тăррисĕр тăрса юлнă, пӳрт умĕнчи йыăçсене, çутă юписене йăлт йăвантарнă, пралукĕсене татса пĕтернĕ. Анчах кун çинчен халлĕхе тĕпсĕр çăл кусĕ патĕнче ташлакансенчен нихăшĕ те пĕлмест. Çут çанталăк вăйĕ акатуйпа пĕр килнĕ те – çамрăксене савăнтарать.

Пĕр уйăха яхăн пуль тăрмашрĕ ял халăхĕ, çил-тăвăл мĕн сиен кӳнисене пĕрех пĕтĕмпех юсаса пĕтерейменрĕ. Кашни киле çутă кĕртнĕ çыççăн, пӳрт тăррисене хупласан тин лăш! пулчĕç. Халь тин каллех юратнă хурăн кати патне пухăнчĕç ачасем. «Мĕн пулса тухрĕ-ха ку?» – теççĕ. Хальхинче Хĕветĕр Хилипччă та пĕрле. Вăл кунта мĕн пулса иртнине пĕлетех ĕнтĕ.

– Тăвăл пирĕн таврара кăна çӳренĕ. Юнашар ялсенче пĕр çил те çĕкленмен, – пуçларĕ хăй урокне учитель. – Ку çеç те мар, пур çĕрте те питĕ шăрăх тăрать, ниçтан пĕр пĕлĕт татки шуса килни çук. Çумăр кунĕнче те çаплаччĕ. Акатуй кунĕ тӳпе янкăрччĕ вĕт!

– Янкăрччĕ, – теççĕ ачасем учитель ăçтарах шуçтарса пынине ăнкараймасăр.

– Апла, ку тăвăл пирĕн ял тăвăлĕ кăна. Вăл пирĕн ялтан тухнă.

Кун пек шухăш ачасене анратсах пăрахать. Чăн та, таптаса тӳперен сасартăках çил-тăвăл йăтăнса анать, тем чухлĕ шыв тăкăнать. Ăçтан тет кун чухлĕ çумăр. Атлантика енчен нимле циклон та куçса килмен. Ытти таврари ялсенче çумăр çуман.

– Эль кӳллинчен тухнă пулĕ. Çавăнтан тухсан çумăр питĕ вăйлă пулать теççĕ, – тĕшмĕртем пекки пулать Ванюк.

– Мĕн ухмаххи, – кулать Çтаппан. – Тен, калăн, çак пĕчĕк çăлран? Ачасем пурте кулса ярççĕ.

– Ним кулăшли те çук кунта. Ку çăла эпĕ тахçантанпах сăнатăп. Пĕрре те ахаль çăл мар вăл. Тĕпсĕр çăл. Авал пирĕн ял çыннисем вĕрен ярса пăхнă тет. Тем чухлĕ ярсан те вĕçне янă чул тĕпне çитеймен тет, – темле çулпа чуптарать учитель.

– Тетĕн хӯри кĕске тет, – каллех пăсланать Çтаппан. – Учитель пулсан та хăвăр темле халапсене ĕненетĕр. Вĕсене каласа кăтартса пирĕн ăса та пăтрататăр.

– Кашни халапрах мĕнле те пулин тĕшĕ пур. Халап ахаль çуралмасть. Ун никĕсĕ пур. Çавна шыраса тупасшăн эпĕ. Ăна тупас тесен вара пысăк пĕлӳ кирлĕ.

– Çумăрĕ-мĕнĕ ку, чăнах та, питĕ усал пулчĕ. Эль кӳллинченех тухрĕ пулĕ, – халăх шухăшĕ хыççăн каять Нинук. – Пăр çапмарĕ те, пĕрех йалт ватса пĕтерчĕ.

– Асăрхарăр-и эсир, – пӯлсех калать Хĕветĕр Хилипччă. – асăрхарăр-и?

– Мĕне? – харăссăн ыйтать класс.

– Турачĕсене иртмен йывăççем кăна хуçăлнă. Çил вăйне хăйсем çине илнĕ те персе аннă. Çара туратлисем шăхăрса кăна ларнă.

– Авă ăçтан тухнă апла çав шăхăрнă сасă! – шăхăрсах кăтартать Çтаппан. Ачасем каллех кулаççĕ.

– Кулă мар-ха кунта, – каять шухăша учитель. Ун хыççăн шкул ачисем те шухăша путаççĕ.

Ванюк та шухăшлать. Ун куçĕ умĕнче темшĕн Çтаппан шăл йĕрни, çăл куçа чул пăрахни тухса тăрать. Татах та темскер пур пек. Анчах мĕнне тавçăрса илме хĕн. Тăвăл умĕн çăл çийĕн тем мăкăрланнă пек ас тăвать ача. Мĕне пĕлтернĕ-ши вăл? Тĕпсĕр çăл пурнăçĕпе çыхăнман-ши ку тăвăл? Ку çăл куç та ял енчен пăхсан Эль кӳлли енчех. Тен, пирĕн ялти çăл

куçĕ Эль кӳллипе çыхăннă? Калаççĕ-çке, ку та халап анчах та, калаççĕ-çке Эль кӳлли Хура тинĕспе çыхăннă тесе. Ун тĕпĕнчен карап ванчăкĕсем тухаççĕ пулать. Апла, тен...

– Тăвăл ниçтан та мар, тĕпсĕр çăл куçран тухнă! – саспах персе ярать хăй шухăшне ача.

Кăна илтсен пĕр ушкăн ача тата хытăрах кулса ярать. Пуринчен ытла Çтаппан ахăрать. Хырăмĕнчен тытсах йăваланать çĕр тăрăх.

– Ну, каларан та вара эс! Ха-ха-ха! Çак юшкăнлă пĕчĕк çăлран çавăн чухлĕ шыв епле çĕклентĕр. Çилĕ тата! Йăлт хуçса пĕтерчĕ вĕт!

– Ненай çав, – текелет учитель.

– Атьăр-ха, атьăр! Пырса пăхар мар-и çăл куçĕ патне? – чĕнет пурне те Нинук. Темшĕн ун пĕрмай Ванюк хутне кĕрес килет. Вăл тĕрĕс каланă пек туйăнать. Хăй çапла мĕншĕн хăтланнине вăл пĕрре те чухламасть.

Çавна çеç кĕтнĕ тейĕн. Пурте чупса тенĕ пек тĕпсĕр çăл куçĕ патне пырса пăхаççĕ. Пăхаççĕ те хăраса каялла чакса каяççĕ. Пăл-пăл! тутарса юшкăнланса юхса выртакан пĕчĕк çăл вырăнĕнче тап-таса та çав вăхăтрах, питĕ тарăн пулнипе пуль, хуп-хуран курăнакан пысăк кӳлĕ выртать. Çийĕпе пĕчĕк хумсем кăтраланса выляççĕ. Таврара шăп. Никам та пĕр сăмах та калаймасть.

– Нивушлĕ çак пĕчĕк çăлтан тухрĕ вара ку тăвăллă çумăр? – шăппăн, темрен хăраса калать Хĕветĕр Хилипччă. – Мĕн сăлтава пула?

– Ваттисем калани, апла, тӳрре тухать, – халăх ăслăлăхне пĕтĕм чунран туйса илсе калать Нинук. – Тепĕр чухне эпир ахалех ĕненмесĕр тăратпăр. Тĕшмĕш тетпĕр. Акă, пирĕн ял халăхĕ çĕр кăвапине, икĕ çырма пуçне, килсе ларнă тет. Чăн та, акă, парк çумĕнчех çĕр путнă вырăн пур. Туй халăхне

çӑтнӑ тет-и? Вӑл вырӑн питӗ хӑрушӑ! Киремечӗ те... икӗ çырма пуçӗнче!

– Халапласа кайса шутласан. çӗр-Аннемӗрӗн çамки те, çӑварӗ те, кӑкри те пур, – хӗрача шухӑшне малалла тӑсать Ванюк. Пирӗн Çӗр – хӑйӗр организм. Микки сӑртне выртса тӑнласан, çӗр чӗри тапнине илтме пулать имӗш! Эх, ман юлташӑм Антон хуларан каникула килсе çитеймерӗ, вӑл географ, тем те пӗлет, мӗн те пулин хушса калатчех ӗнтӗ.

– Мӗнле килмен, килнӗ вӑл! Сана курас тесе вара пӗрре те хыпса çунмасть, – йӗкӗлтешет Çтаппан. Антон аслашшӗпе пӗрле вите тӑррине витнине те пӗлет, шарламасть. – Эсир каланисем тӗрӗс пулсан, апла, Çӗр планета та чӗрӗ организм пек ӑс-тӑнлӑ килсе тухать. Ӑçтан чӗрӗ тата ӑслӑ пултӑр вара вӑл çак тӑпра? – Урипе тӑлт! тапать ашкӑнчӑк ача. Унтан теме пула тарӑхса кайса ури айӗнчи чула илсе çӗре шаплаттарса çапать. – Ку йӑлтах вилӗ япала! Мӗн пултӑр вӑл вилӗ япалапа? Унпа эсӗ кирек мӗн ту, уншӑн пулсан пурпӗрех.

– Вилӗ тетӗн! Çавӑнпа, апла, эсӗ чулпа çапрӑн-и? Çӗре ыраттармасть терӗн-и? – Ванюк куçӗ умне Çтаппан çӑл куçа тем пысӑкӑш чул пӑрахни сиксе тухать. Йӑлт сирпӗтсе пӗтерчӗ ун чухне. – А-а! сасартӑк тӗшмӗртсе илет ача – Эсӗ мар-и-ха вӑл, çӑла чулпа çапаканни! Çавна пула вӗт çӑл çилленчӗ! Чӗрӗ мар пулать? Çӗр чӗрӗрен те чӗрӗ. Акӑ вӑл хӑй çиллине мӗнлерех кӑтартрӗ!

Кун пек каланӑ хыççӑн пурте хӑраса-хӑраса çӑлран тата аяккарах чакса каяççӗ. Çтаппан тин çеç çӗре чулпа çапрӗ мар-и-ха? Акӑ вӑл çилленӗ те – пурне те çӑтса ярӗ. Çӗр çӑтнӑ вырӑн кунта, тесе калӗç вара кайран. Пӗр ушкӑн ашкӑнчӑк ачасене çӑтнӑ тейӗç. Хӑшӗ-пӗрисем хӑйсем сисмесӗрех ӑçта тарса çухалма май килет-ши тесе ун-кун пӑхкалама тытӑнаççӗ. Çав вӑхӑтра тата, çил çӗкленчӗ-и, таçтан темле шӑхӑракан сасӑ

тухрĕ. Унччен те пулмарĕ – пĕр ушкăн ача кашкăртан хăранă пĕр кĕтӳ сурăх пек ял еннелле тапса сикрĕ. «Эсир ăçта таратăр?» – тесе учитель кăшкăрни те вĕсемшĕн халь ним те мар.

Хула ачи

Антон юлташĕсемпе пĕрле пулас тесе хыпса çунать пулсан та чунне хытарсах аслашшĕ мĕн каланине чунтан парăнса тăвать. Тумасăр? Вите тăррине сӳсе кайнă, ватă çын унта хăпараймасть. Антоншăн пулсан вара ку ним те мар. Сирсе пăрахнă хăмасене чылайăшне çапла тăрăшкаласа çапса тухрĕ те вите тăррине канма тесе ларчĕ.

Кунтан, çӳлĕ çĕртен, аякка курăнать. Йĕри-тавра уй-хир, икĕ вăрман, Сăхăтпа Нижер шывĕсем. Тĕлĕнмелле хитре. Икĕ çырма пуçĕнче ачасем лартнă вăрман. Анчах мĕн ку? Тĕпсĕр çăл куç енчен пĕр ушкăн ача ĕрĕхтерсе чупса тухрĕ те пĕр чарăнмасăр тусан кăларса яла кĕрсе çухалчĕ. Тепĕртакран, вăхăт нумай иртрĕ-и, хапха умĕнче Антон! тесе кăшкăрни илтĕнсе кайрĕ. Ку Ванюк пулчĕ. Юлташĕ патне чупса çитрĕ çитрех. Пашкана ернĕ ача тем каласа ăнлантарать. Анчах ăна Антон та, ун аслашшĕ те ним чухлĕ те ăнланмаççĕ.

– Çăл çăтать, çĕр çăтать! – темле тӳрех ăнланса илме те май çук сăмахсем тин хăлхана кĕчĕç.

– Мĕн, мĕн? Илтĕнмест, – тет çӳлте ларакан Антон.

Аялтан япăх илтĕннĕрен Ванюк вите тăррине хăпарса кайрĕ. Халь тин тата уççăнрах каларĕ.

– Çил-тăвăл мĕнрен тухнине пĕлтĕмĕр, – ăнлантарчĕ хыпăнса ӳкнĕ ача. Унтан хăйсемпе мĕн пулса иртнине васкаса

каласа пачĕ. Ку калава Антон аслашшĕ те илтрĕ. Кхм-кхм! текелет итленĕçем. Антон чĕнмест. Унтан тем аса илнĕ пек пулать.

– Вăхăт çитрĕ, апла, – тесе хушса хурать Антон. Хăй темле питĕ вăрттăн шухăшлă. Тем пĕлет вăл, чăн та.

– Мĕн вăхăчĕ çитрĕ? – ним те ăнланмасть Ванюк.

– Тавăру вăхăчĕ. Ку вăхăта тахçантанпах кĕтеççĕ. – хальхинче ку сăмахсем тата вăрттăнтарах янăраса каяççĕ. Ачана, халь çеç Çтаппан çĕре чул çапса хăратни çитмест, Антон каланинчен тата хăрушăрах пулса каять. – Çĕр планета ахаль япала мар, вăл тем пысăкăш кристалл, – малалла тăсать хăй сăмахне хулари тусĕ. – Вăл питĕ хăвăрт шутласа илме пултаракан машина, хăйне майлă питĕ пысăк компьютер. Кăна халĕ наука питĕ лайăх çирĕплетсе парать. Çĕр кашни япалана, кашни пулăма ас туса тăрать. Кайран кирлĕ пĕтĕмлетӳсем тăвать. Çăл тавра тухнă çил-тăвăл та çав пĕтĕмлетӳ пулма кирлĕ,

– Кхм-кхм! – текелет Антон аслашшĕ. – Çĕре, чăн та, кӳрентерме юрамасть. Эпĕ, акă, çĕр чавас умĕн, кирек мĕн калăр та, кĕл тăватăп, çĕртен ăна хускатма хăйнăшăн каçару ыйтатăп. Çĕре ăна ăнланас пулать. Вăл сассăр кăшкăрать пулать, анчах ăна илтекен çук.

– Тĕрĕс, питĕ тĕрĕс калатăр, асатте! Çĕр çине сурма та юрамасть! Хулари çĕр сывлаймасăр выртать. Ăна йăлтах асфальтпа хупланă. Çавăнпа вăл ăна йăлт çуркаласа таткаласа пĕтерет. Çавăншăнах хула çыннисене тусанпа чыхăнтарать. Асфальтне вара, асфальтне йăлт сурса вараласа пĕтереççĕ. Пăхма намăс. Çĕр мĕнле чătать тулккăш?

– Хулара пĕлместĕп те, пирĕн ялта вара таса. Çапла-и, Михха мучи? – мухтанам пекки тăвать Ванюк.

– Тасарах ёнтӗ, ҫавӑнпа кунта канма тесе килетӗп те. Ялта лайӑх. Лӑпкӑ. Шӑп. Хулари пек мар. Тин сунӑ сӗте ӗҫни хӑйех мӗне тӑрать. Ман Машка мӗнле пурӑнать унта, асатте?

– Чиперех. Кӗтӳ яриччен нумай юлмарӗ, чӑт кӑштах. Енчен те, пит ӗҫес килсен, акӑ, сивӗтнӗ сӗт пур, час илсе тухатӑп.

– Илсе тух-ха, апла. Ӑш хыпрӗ. Акӑ ку вите тӑррине эпир Ванюкпа час витсе пӑрахатпӑр.

Ват ҫын кӑштӑртаткаласа киле кӗрсе кайрӗ. Ҫамрӑксем хӑма ҫапма тытӑнчӗҫ. Шап та шап! тутараҫҫӗ. Хӑмисем сарлака та ӗҫ хӑвӑрт пырать. Хайсем шухӑша путнӑ. Пӗр сӑмах та чӗнмеҫҫӗ.

– Пӗлетӗн-и, тусӑм, енчен те Ҫӗр ҫапла шутлама, туйма пултарать пулсан, тен, ӑна урӑхларах пӗтӗмлетӳ тума хистемелле? Вӑл пире тӑвӑлпа мар, юратупа тавӑртӑр, – хускатать сӑмахне Ванюк.

– Шутлав машинӗ мӗн шутласа пама ыйтатӑн, ҫавна шутласа парать. Енчен те ҫӗр планета хӑйне майлӑ компьтер пулсан, апла, вӑл мӗн тумаллине йӑлт ӑнланать. Кӑтартса ҫеҫ парас пулать.

– Мӗнле сӑмахпа каласа кӑтартса пама пулать-ши вара ӑна?

– Кӑна вара пӗлместӗп. Компьютер цифрӑсене кӑна ӑнланать. Ҫӗрӗн те хӑйӗн сӑмахӗ пур пулӗ?

– Пур, пур! Мӗнле ҫук пултӑр? – мӑнукӗсене пулӑшасшӑн чупкалать тин ҫеҫ пӗр курка сӗт йӑтса тухнӑ мучи. – Эпӗ ҫӗрпе кашни кунах калаҫатӑп-иҫ! Вӑл мана ӑнланать. – Мучи ҫӳллӗ ҫамкине пӗркелентерӗть. Шап-шур ҫӳҫӗ хӑйӗн ҫил вӗрнипе арпашӑнса пӗтнӗ. Ҫавӑнпа та вӑл темле асамҫӑ пекех курӑнать. – Акӑ паян эпӗ ӑна мӗн каларӑм, пӗлетӗр-и?

– Мĕн-н?! – теççĕ харăссăн анраса кайнă çамрăксем. 21 – мĕш ĕмĕрте çĕрпе калаçакан çынна курма питĕ интереслĕ. Тен, вăл çĕр чĕлхине пĕлекен пĕртен пĕр çын. Урăх çук. Аслашшĕ çĕрпе калаçма пултарнинчен пуринчен ытла мăнукĕ тĕлĕнет.

– Кала-ха, апла, кала пĕр-икĕ сăмах. Эпир те итлесе пăхар.

– Мĕнех. Акă, итлĕр. – Мучи çĕр çине чĕркуçленсе ларчĕ, куркари сĕтне çĕр çине кĕлт тумлатрĕ. – Тавах сана, тăван çĕр, пире çуратнăшăн, анне пек пăхса ӳстернăшăн. Яланах пулăхлă пул, çăкăр-тăварсăр ан хăвар. Эпир вара сана хисеплĕпĕр, юратăпăр, мĕн кирлине йăлт парăпăр. Пуç çапатпăр, ан пăрах хăвăн ачусене. – Вată çын виçĕ хутчен çĕре ӳксе пуç çапрĕ, куркари сĕте тутанса пăхрĕ. Унтан куркана вите тăрринче çак асам ĕçе пăхса ларакансене тăсса пачĕ. – Ĕçĕр, эсир те. Пехил пулать.

– Асатте, эсĕ мĕн, çак сăмахсене çĕр ăнланчĕ тетĕн-и? – сĕте сыпкăмăн-сыпкăмăн ĕçсе хирĕçлет Антон. – Çĕр вăл çын мар, компьютер. Эпир те, сăмах май, ăнланса пĕтермерĕмĕр. Çĕр ыйтни мĕн вара вăл?

– Апат, çĕр апачĕ. Урăх мĕн пултăр? Акă эпĕ кĕлĕ умĕн сĕт тумлатса патăм, çĕр пулăхлă та тулăхлă пултăр тесе кашни кунах ăна эпĕ шăвaратăп, тислĕк хурса паратăп. çуркуннепе вара ана çине лавĕ-лвĕпех тислĕк кăларатăп. Çĕр çакна питĕ лайăх ăнланать.

– Тислĕк хывнине ăнланма пулать пуль-ха. Кунта çĕр çаврăнăшĕ пурнăçланса пырать. Мĕн чухлĕ илнине каялла тавăрса паратăр. Вара çĕр, кăшт ытларах парсассăн, лайăхлансах пырать. Кăна ăнланма пулать. Анчах та кĕлĕ сăмахĕсем мĕне пĕлтереççĕ? – Ача шухăша путать. Ванюкпа Михха мучи те шутлаççĕ. Çĕр те, тен, шутлать. Картишĕнче шăп. – Акă мĕн! – кăшкăрсах ярать Антон. Сăмахĕсем вĕсем çĕр

моделĕ вĕт! Çĕр çаврӑнӑш моделĕ. Çын чӑн малтан çĕре сӑмах каласа евĕрлет. Асӑрхарӑр-и, кĕлĕре тырпул туса илни кӑна мар, чӳк туса тавӑрса пани те пур. Чӳкĕ, çăкӑр-тӑвар хывни, символ кӑна. Чӑнни – тислĕк хуни, çĕре тӑранмалӑх апат пани. Çавна евĕрлесе парать те кĕлĕ. Ӑнт!

Кун пек ӑнлантарса пани пурин кӑмӑлне те каять. Капла туни çĕре çаратни мар ĕнтĕ вӑл. Халĕ, акӑ, пĕрмаях пĕлтерсе тӑраççĕ, унта та кунта катастрофа. Çĕр çилленет. Выçӑ вӑл. Мĕн пуррине йӑлт туртса илеççĕ те унран, çийĕнчен тата лач! тутарса сурса хураççĕ. Кӑна çын мар, çĕр те чӑтаймасть. Çавна систерсе «вӑхӑт çитрĕ!» тесе аларĕ те Антон. Хулара çав пĕтес вӑхӑт çитни паллӑрах пуль çав. Ялта ун пекех мар.

Шухӑшлав малалла пырать. Икĕ çамрӑк вите тӑрринче шак та шак! тутараççĕ. Шухӑшĕсемпе, çӳлте лараççĕ те, таçта çити вĕçеççĕ. Антон Çĕр-компьютерпа мĕнле ĕçлемелли пирки, Ванюк вара Çĕртен çĕнĕрен çăтмах тума ыйтса пӑхасшӑн.

– Енчен те çĕрпе тĕрĕс ĕçлесе пырсан эпир çĕр çинче çăтмах туса хума пултараятпӑр-и? – пĕлтерет вӑл биологи учителӑн шухӑш-ĕмĕтне. Çав райри пурнӑç йывӑççине те тепĕр хут тавӑрса парас килет ман тӑван халӑхӑма тепĕр хут. Унсӑрӑн ытла та усалланса ухмахланса кайрӑмӑр.

– Ненай, – тет мучи. – Çăтмах вӑхӑчĕсем иртсе кайрĕç пулĕ вĕсем. Пурнӑç йывӑççи тесен, Самать патĕнче уйра халĕ те пĕр хурама ларать. Çавӑ ĕнтĕ вӑл, пурнӑç йывӑççи тени! Анчах ун патне халь тин никам та пырса кĕлĕ каламасть, чӳк тумасть. Ватӑ хӑй. Çапах та ӑна никам та пырса тĕкĕнмест, касмасть. Апла, халӑхра çав эсĕ калакан ӑнлав, пурнӑç йывӑççи тени, упранса юлнах. Çăтмахĕ вара... Çăтмах вӑл ĕçлесен кӑна пулать. Ĕçлес пулать. Вара тин сĕтел ури авӑнмалӑх апат-çимĕç пулать. Тавралӑх та татах илемленет.

– Ку тӗрӗс пуль, анчах та Ҫӗр-планета хӑй те ухмах мар терӗмӗр, вӑл та ҫав ҫӑтмах ҫулне шырать пулӗ. Ӗлӗк-авал ҫын хӑй ухмахлӑхӗпе, пӗтӗм технипе килсе ҫапиччен ҫут ҫанталӑк, паллӑ, ирӗклӗрех сывланӑ ӗнтӗ вӑл. Халӗ те сывласшӑн. Ҫакна ӑнланса илни пире те, ҫӗре те пулӑшатех. Эпӗ сисетӗп, час тем пулать пек. Ҫӗр-Анне вӑранчӗ.

– Тем пекехчӗ. Анчах ҫав вӑхӑт пӗрех ырӑ сӑмах каласа ӗҫлемесӗр ҫитеес ҫук. Ҫавӑнпа та...

– Ҫавӑнпа та ҫав кӗлле эпӗ те каласа пӑхатӑп, – тет вите тӑрринче сиксе аннӑ Ванюк. Антон, атя, эс хирӗҫ мар-и?

Акӑ тӗнчере нихҫан пулман пулӑм. Икӗ арҫын ача ҫӗр умне чӗркуҫленсе ларнӑ та кӗлӗ тӑваҫҫӗ. Мӗн калаҫҫӗ, паллӑ мар. Чӑвашӑн ун кашнин хӑйӗн кӗлли тет. Канон ҫук. Ку енӗпе вӑл питӗ ирӗклӗ. Антон компьютерпа калаҫнӑ пек калаҫать пуль. Ванюк ҫӑтмахра ӳсен пурнӑҫ йывӑҫҫине ыйтать. Ватти те кӗл тӑвать. Вӑл ҫамрӑксене сывлӑх ыйтса кӗл тӑвать, нумай пурӑнччӗр тет. Мӑнукӗсем ҫапла ӑслӑ тӑнлӑ-пуҫлӑ, ырӑ кӑмӑллӑ та ӗҫлӗ пулнишӗн савӑнать мучи. Ванюка та мӑнук выраннех йышӑнать. Ара. кашни ҫул мӗн пӗчӗкрен Антонпа пӗрле вӑл. Хулари тусне ял пурнӑҫне хӑнӑхма вӗрентрӗ. Халь тин Антон тем тума та пӗлет. Ҫурт тӑвас тесен ҫурт тӑвать. Раствор ҫӑрать, кирпӗч хурать, чул кӑларать. Утӑ вӑхӑчӗ ҫитсен вара ниҫта кайса кӗме пӗлмест. Уттине те ҫулать, тавӑрса типӗтет, сип-симӗс курӑка ҫак вите тӑррине кӗртет. Ӗне кӗтӳ тесен, кӗтӗве те каять. Машка сӗтне юрататать те кӗтӳрен килнӗ ӗнене пӗр мих чӗрӗ утӑ ҫулса парать. Антонӑн, мӗн калас, туман ӗҫ ҫук, алли пырать ун. Кӑмӑлӗ те пит хитре. Ҫавӑнпа та ватӑ ҫын икӗ тусшӑн пит савӑнать, ыр сунать. Ку ҫамрӑксем тӑван ҫӗре нихҫан та сутмӗҫ, ыттисене те ҫӗре ҫӗмӗрме памӗҫ, тет вӑл.

Акӑ вӗсем кӗл туса пӗтерчӗҫ пулас та тем калаҫса пӳрте кӗрсе кайрӗҫ. Тем самантран Ванюк темле кӗнеке йӑтса тухрӗ. Уҫкаласа пӑхрӗ те ҫаплипех вула-вула килнелле танккарӗ. Тепӗртакран Антон та кулкаласа тухрӗ. Вите тӑрри витсе ывӑннӑ мучи канма выртрӗ пуль. Антон пӗчченех. Акӑ вӑл сасартӑк сип-симӗс курӑклӑ картиш варрине йӑванса кайрӗ те лӑпланса выртрӗ. Икӗ аллине ик айккинелле сарса пӑрахнӑ хӑй, куҫне кӑвак пӗлӗтелле тинкернӗ. Савӑк ӑна, канлӗ халь ҫӗр ытамӗнче. Апла, хула ачи тин тӑван ҫӗрне тупрӗ пулать. Унпа пӗр пулса кайса вӑй илет те акӑ вӑл Ҫӗр-планетӑпа компьютерпа калаҫнӑ пек калаҫма пуҫлать. Ҫав калаҫу ҫапла ҫӗр кӑкӑрӗ ҫинче канлӗн кӑна выртнӑ чухнех пуҫланчӗ мар-и?

Протоценоз

Ҫил-тӑвӑл хыҫҫӑн чылай вӑхӑт иртрӗ. Шкул ачисем йӑлана кӗнӗ йӗркепе ҫӗнӗ катана выльӑх ватасран тесе хурала ҫӳрерӗҫ, шкул пахчинчи йӑрансене ӳстерчӗҫ. Кашнинчех вӗсемпе пӗрле Антон та пулчӗ. Тӑваттӑн ҫӳрерӗҫ вӗсем. Антон, Ванюк, Ҫтаппан тата Нинук. Икӗ ҫырма пуҫне те темиҫе хутчен шыва кӗме кайса килчӗҫ, анчах нихӑшӗ те тӗпсӗр ҫӑл патне тек пырса пӑхмарӗҫ. Хӑрарӗҫ пулать. Ку ютшӑну чылая пыратчӗ-и, калама та хӗн. Эльпуҫӗнче та Мишерти пек тӑваллӑ ҫумӑр тухнӑ тенине илтсен, чӑтаймарӗҫ ҫӑл куҫӗ патне кайса килме шут тытрӗҫ. Чӑнласах хӑраҫҫӗ пулас, пӗр сас кӑлармасӑр, шиклӗн кӑна ура пускаласа утса пычӗҫ ҫамрӑксем ҫав асамлӑ вырӑн патне. Мӗнле-ши? Тӗпсӗр ҫӑл куҫӗ вара тӗлӗнмеллипех тӗлӗнтерчӗ. Вӑл ӗлӗк мӗнле пулнӑ ҫаплипех тӑрса юлнӑ. Хум вылятса выртакан таса та тарӑн пысӑк кӳлӗ вырӑнне куҫа пӑл-

пăл! туса тăракан шыв юххи тăрăнчĕ. Юшкăнланса кайнă хăй. Ĕлĕкхи пекех. Ванюк мĕн ас тăвасса çаплаччĕ вăл. Тĕпсĕр çăл каллех юшкăнпа тулса ларнă. Йĕри-тавра вара! Йĕри-тавра, кăна чăн малтан Антон асăрхарĕ, калама çук симĕс курăк шăтса тухнă. Тата ку курăкĕ темле нихçан курманни!

– Мĕн япала ку? – ыйтать Антон. – Эпĕ кун пек курăк курман. Ятне те пĕлместĕп. Калас пулать, ачасем таврара ӳсекен кашни курăк ятне пĕлеççĕ. Сахал мар вылянă курăкла. Вăййи çапла. Кашни ача тĕрлĕ курăк татса килет те пĕрин çав курăк ячĕсене каласа тухмалла пулать. Пĕлмессерен çĕр ăшне пĕкĕ аврипе шĕвĕр патака çапса кĕртеççĕ. Тепĕр чухне, курăк ячĕсене пĕлменрен ĕнтĕ, вăл çĕр ăшнех çапăнса кĕрсе каять. Ăт, çав çĕр ăшнех кĕрсе кайнă шĕшлĕне пĕрре кăна мар шăлпа туртнă Антон. Ун чухне çĕрĕ те çăвара кĕрет. Çавăнпа та çĕр тутине ача питĕ лайăх чухлать. Халь тин асăрханă курăк ятне вара вăл пĕлмест. Каллех çĕре çапса кĕртсе лартнă шĕвĕр патака шăлпа туртма тивет-и?

– Чăн та, – Нинук курăка çăлса пăхать. Сăмси патнех илсе пырса шăршлать. – Ай-уй! Пит тутлă шăршлă ку, çемçе тата.

Ачасем пурте алăра нихçан та тытса курман курăка татса шăршласа пăхаççĕ. Ванюк, те юрать те юрамасть текелесе, çыртса та пăхать. Тути те лайăх пек. Çтаппан курăка урипе тапса тăпăлтарать.

– Тупнă курăк... Курăк курман-им? Курăк-тăк курăк. Ун пекки, курăр, тем чухлех шăтса тухнă.

– Ан тив! – тет Нинук. – Ку ахаль курăк мар. Ку сиплĕ курăк. Вăл тинтерех çеç шăтса тухнă пулас. Ĕнер мар виçĕм кун эпир хурала тухнă, кун пеккине асăрхаманччĕ.

– Акă мĕн, – аса илет Антон. – Машка каякан кĕтӳ кунтах çӳрет, ĕне питĕ тăранса киле пуçларĕ. Пахчари курăка çулса парсан та çимест. Сĕчĕ вара... питĕ тутлă пек.

– Тулай Иванĕ те питĕ мухтанать тет. – хушса хурать Нинук. – Ĕнесем халь питĕ тăранса килеççĕ. Эпĕ лайăх кĕтӳçĕ, уншăн мана эрех памалла тесе калать тет. Кĕтĕве катана кĕртме пăрахнă-ха вăл. Тен, çак курăка çисе тăранаççĕ выльăхсем?

– Ха-ха-ха-ха-ха! – юри кулам пекки туса кулать Çтаппан. – Тен, ку сирĕн Аслă çаран пулать. Хăй тĕллĕнех, шăвармасăрах ӳссе тăрать. Ĕнисем те çимесĕрех тутă пулаççĕ. Çулма та, акма та, типĕтме те кирлĕ мар – хăй тĕллĕнех ӳссе тăрать. Ха-ха-ха!

– Мĕн терĕн, хăй тĕллĕнех! – пĕшкĕнет çĕр çумне Ванюк. – Пăхăр-ха, пăхăр, курăк хăй тĕллĕн тенĕ пек питĕ хăвăрт ӳсет. Эпир калаçса тăнă вăхăтра вăл пĕр шит пуль ӳснĕ. Кун пек вăрăм марччĕ вăл. – Ванюк курăка татса малтанрах татнипе танлаштарать. Чăн та, тем самантра курăк чылай ӳснĕ. Ку куç кĕрет.

Аптраса ӳкнĕ ачасем шăп тăраççĕ. Ванюка тахçан каланă кĕлĕ сăмахĕсем аса килеççĕ. Вăл Антонпа тата Михха мучипе пĕрле кĕл тунă чухне çĕртен хăй тĕллĕнех хăвăрт ӳсекен курăк пама ыйтнăччĕ. Вăл ыйтнине никам та илтменччĕ. Ăна вăрттăн кăна шалти саспа ыйтнăччĕ. Ара, çăтмахри курăк вăл хăй тĕллĕнех пĕр вĕçĕмсĕр ӳсет-иç! Антон пуçĕнче вара çĕр çаврăнăшĕн моделĕ çаврăнать. Курăк айĕнчех темле юшкăн выртнине вăл кăна асăрхарĕ-ха, çак юшкăнтан килмест-и ку пулăм? Юшкăн вăл питĕ пулăхлă. Авалхи чăваш несĕлĕсем çырма икĕ пуçĕнче пурăннă чухне, Месопотами теççĕ-и халь, çакăн пек юшкăнлă çĕр çинче тырпул туса илнĕ тет. Çавăнтах пулнă мар-и-ха Библире çырса хăварнă çăтмах çĕр? Çĕр

çаврăнăшĕ, çĕр çаврăнăшĕ! çаврăнать ача пуçĕнчи шухăш. Нинук вара илем пирки шутлать. Эх, епле илемленсе каять пуль Сăхăт çырми ку курăк ярса илсен. Халĕ вăл кĕтӳ иртмессерен тусанпа мăкăрланса тăрать. Типĕ, çара, чăнкă... Йывăç та лартса пăхнă унта. Каймасть. Ку курăк, тен... Çтаппан та питĕ тĕлĕннĕ. Айван та вилĕ текен çĕр каллех тем çуратса парать. Анчах ача пуçĕнче ку чĕрĕлĕх мар, пач урăххи хуçаланать. Кăна, чăн пулсан, алла мĕнле çавăрса илме пулать-ши, шутлать вăл. Курăкĕ питĕ хăвăрт ӳсет пулсан питĕ пысăк кĕтӳ те кĕртсе яма пулать. Курăкĕ ӳссех тăрĕ, ĕнисем мăнтăрлансах пырĕç... Çтаппан вара вĕсене сутса укçа тăвĕ. Лайăх ку!

– Акă мĕн! – тет çĕнĕ хуçа. – Эпĕ кĕтӳçĕ пулатăп. Çак курăкпа тăрантарса нумай-нумай ĕне ĕрчетĕп те пасара кайса сутса нумай укçа тăвăп. Ку ĕçе урăх никам та ан кĕрештĕр. Эпĕ хам.

Кун пек пĕр кĕтмен çĕртен тунă пĕтĕмлетӳ ачасене култарса ярать. Мĕн хуçи? Малтан ку пулăмăн сăлтавне тупас пулать-ха. Тен, вăл ку пĕрре те ырра мар. Усала, тен, ку?

– Кунта, чăн та, темле майсем уçăлса пыраççĕ пулас, – тет Ванюк. – Курăк çăтмахри пек ӳсет. Акă эпир ĕмĕтленсе тăнă вăхăтра вăл татах ӳснĕ. – Ача тепĕр ывăç курăк татса танлаштарса пăхать. Курăк татах ӳснĕ...

– Апла, ку, – хăвăрт шутлать компьютер хуçи, – ыранччен пирĕн çӳллĕш ӳсет. Вара мĕн тумалла тет унпа? Тен, чăн та, Çтаппан калашле, кĕтӳ кĕртмелле... Сĕтлĕ пулатпăр.

– Ан калаçăр, ӳстĕр! – вылятать куçĕпе хĕр. – Кунта авлхи мезозойри пек тем çӳллĕш курăк ӳстĕр!

– Ĕнесем динозаврсем пек çӳреччĕр! – ашкăнчăклăн аталантарать хăй шухăшне Çтаппан.

Кӑна илтсен пурте ахӑлтатса кулса яраҫҫӗ. Атьӑр-ха, теҫҫӗ, эпир те ҫӑл куҫ шывне ӗҫсе пӑхар, тен эпир те Улӑп пек ӳссе кайӑпӑр. Кула-кула ачасем ӳпӗнсе ҫӑл шывне ӗҫеҫҫӗ. Тем, пит ӳсни курӑнмасть. Вӗтӗрех. Анчах чунӗсемпе кусем чӑн Улӑпсем. Хӑйсене хӑватлӑн туяҫҫӗ. Ара, кашнин хӑйӗн ӗмӗчӗ те-ха. Ӗмӗтрен асли вара вӑл мӗн пултӑр?

Каҫхине, паллӑ, ӗнесем каллех питӗ тӑранса килеҫҫӗ. Тӑвӑл хыҫҫӑн икӗ ҫырма пусӗнче курӑк ешерсе кайни ҫинчен ялта халӗ ӗнтӗ пурте пӗлеҫҫӗ, кайса та пӑхӗччӗҫ, анчах каҫ пулса килни кансӗрлет. Килти ӗҫсем те пур, вӗсене курӑк курма тесе пӑрахса тухса каяймӑн. Ҫавӑнпа та ял халӑхӗ пит хыпӑнса ӳкмерӗ. Ҫумӑр лайӑх лӳшкенӗ, паллӑ, курӑк ҫумӑр хыҫҫӑн хӑвӑрт ӳсет. Ыран кайса пӑхӑпӑр терӗҫ те, ҫывӑрма выртрӗҫ.

Хӗветӗр Хилипччӑн кӑна ыйхӑ килмерӗ. Ачасем ашшӗ-амӑшӗсене кӑна мар, мӗн пулса иртнине чӑн малтан биологи учителне каласа панӑ пулнӑ. Хӑй куҫпа курман пулин те ачасем калани питӗ курӑнчӑклӑ курӑнса выртрӗ. Икӗ ҫырма пуҫӗ. Вӑл вырӑн мӗн ӗлӗкренпе хӑй асамлӑхӗпе палӑрса тӑнӑ. Темле аваллӑхлӑ вырӑн. Ахальтен мар пуль ҫав чӑвашсем, кашни ял ҫапла, икӗ ҫырма пуҫне пырса ларнӑ. Масарӗсем те икӗ ҫырма пусӗнче. Авалхи шумерсенченех тухнӑ пулас ку йӑла-йӗрке. Вӗсем те икӗ ҫырма пусӗнче пурӑннӑ пулать. Ку пӗрре. Тепре ҫав вырӑн питӗ юшкӑнлӑ пулнӑ. Унта тырпул туса илме, выльӑх ӗрчетме меллӗ. Тӗпсӗр ҫӑл Эль куӳллипе, Хура тинӗспе, тен, апла, Вӑта тинӗспе те ҫыхӑннӑ тени тата питӗ интереслӗ. Халӑх халапӗнче тем пур пек туйӑнать. Архетип, теҫҫӗ-и-ха? Халӑх пӗрре пуҫа кӗрсе ларнӑ шухӑша нихӑҫан та пӑрахмасть. Ламран лама куҫса пырать ҫав шухӑш. Мӗнле шухӑш? Мӗнли пултӑр, паллӑ, ҫав авалхи икӗ ҫырма пуҫлӑ вырӑна пур ҫӗрте те курасси, унта авалхи пек

пурнасси... Вăл вырăн çăтмах пек пулнă. Пĕр пилĕк пин çул каярах çавăнта реххетленсе пурăннă чăвашсем. Çав вырăна, апла, ниепле те манса каяймаççĕ пулать! Çак кĕтмен шухăш учителе кравать çинчен çĕклесе тăратса лартать. Каяс, тет вăл, халех кайса пăхас çав тĕле. Çуллахи каç кĕске, çитнĕ çĕре çутăлать те. Учитель тăхăнчĕ те çула тухрĕ.

Ванюкăн та ыйхи килмерĕ. Унăн хăйĕн шухăшĕ. Тата вăл çав çăлри шыва ĕçнĕ хыççăн каллех хăйне питĕ вăйлă туять. Тем туса хурас пек шухăшласа выртать вăл. Çав юшкăнпа усă курса, ăна таврари уйсене хывса тухсан, тырпул тухăçне ӳстерме пулать пек туйăнать ăна. Акă еплерех ӳсет курăк. Халь ĕнтĕ вăл ир енне Ванюк çӳллĕш те пулчĕ пулĕ. Халь тин, тен, ăна çулса пăрахмалла та силос тумалла. Вара ĕнесем хĕлле те сĕт лайăх антарĕç... Типĕтсе хурсан та аванччĕ... Юшкăнĕ, юшкăнĕ вара ăçтан? Сиплĕ тата хăй!

Антон та çывăраймарĕ. Вăл та ыттисем пекех çил-тăвăл тупсăмне шырарĕ. Çавăн чухлĕ шыв куç пек пĕчĕк çăлтан тапса тухни, пĕтĕм таврари уйсене вăйлă çумăр çутарса шăварни тĕлĕнтерчĕ ăна. Шыв ниçтан та мар, çĕр тĕпĕнченех тухнă. Апла, çав шыва Çĕр чăмăрĕ хăех хатĕрлесе панă. Таçтан Атлантика енчен килмен ĕнтĕ вăл! Килнĕ пулсан Мижере çитиччен нумай-нумай çĕрте çунă пулĕччĕ...

Нинукăн та ыйхи кĕске пулчĕ. Çывăрса кайнăччĕ вăл. Тĕлĕк куратчĕ. Çтаппанпа Ванюк хĕршĕн тӳпелешсе кайнă пек. Нинук çакна кӳлĕ хĕрринче темшĕн питĕ савăнса пăхса тăрать. Уншăн çапăçаççĕ-çке! Çав вăхăтра, вăйăран вăкăр тухать теççĕ-ха, сасартăк иккĕшĕ те çав тĕпсĕр кӳлле ӳкрĕç пек те ним йĕрри-паллисĕр пăл-пăл! туса тăракан авăрта çухалчĕç. Хĕр хăраса кайрĕ. Вăранчĕ. Ванюка темле инкек кĕтет пекех туйăнчĕ.

Çтаппан та куçне хупмарĕ. Çав кӳлĕ таврах çӳрерĕ. Темле питĕ пысăк укçа тума пулать пек туйăнчĕ ăна. Темле усă курма пулать пек çак пулăмпа. Кирек мĕнле пулсан та унăн çак кӳлĕ хăватне алла илмелле, ун патне никама та пыртармалла мар. Вара вăл та пуян пулĕ...

Тул çутăлсах çитрĕ. Çĕнĕ кун пуçланасса чăтăмсăррăн кĕтсе выртакансем ĕнтĕ пурте çула тухнă. Тĕпсĕр çăл куçĕ тĕлне чăн малтан учитель çитсе ӳкрĕ. Таврара, чăн та, сип-симĕс. Кун чухлĕ курăка кунта Хĕветĕр Хилипччă нихăçан та курман. Çăл куçĕ вара улшăнман пек. Ĕлĕкхиллех тапса выртать. Чĕреллĕ тейĕн. Учитель курăка татса пӳрнипе йăвалаcа пăхать. Вăрăмах та мар вăл. Çĕр хута ӳсмен те пек. Ара, каçхине хĕвел çути çуккă вĕт, ăçтан ӳстĕр! Фотосинтез хĕвел çутисĕр пыраймасть. Биологи учителĕ, урăх пит нимех те тупайманскер, курăка тăпăлтарса илсе целлофан пакет ăшне хучĕ. Унтан çăлран тапса тăракан юшкăна тепĕр пакета тултарчĕ. Шывне пĕчĕк кĕленче савăтне ячĕ. Тĕпчемелле, тет.

Çак ĕçсемпе аппаланнă вăхăтра чăн малтан Ванюк персе çитет. Ун хыççăнах ыттисем те. Шкул ачисем каллех пурте пĕрле. Халь тин учитель те пур. Вăл ăнлантарса парасса кĕтеççĕ. Анчах Хĕветĕр Хилипччă нимех те калаймасть. Тĕпчемелле, тет. Çавăнпа та ачасем ун-кун пăхкаласа тăчĕç-тăчĕç те таврара нимех те улшăннине курмасăрах учитель сĕннипе шкулалла çул тытрĕç. Унта лаборатори пур.

Ачасем кайсанах кӳлĕ хĕрринчи пĕр çĕр тĕмески хускалчĕ пек. Курăк та чашăлл! çĕкленсе илчĕ. Ара, хĕвел тухнă мар-и? Хĕвел тухсан пурнăç килет! Вăхăт нумай иртрĕ-и, çав тĕмеске шартлаттарса çурăлса кайнă сасă кăларчĕ, татах çĕкленчĕ те çĕр айĕнчен асамат кĕперĕ евĕр темле çавра тĕм курăнса кайрĕ. Куçа шартарса чăлтăрр-чăлтăрр! çиçрĕ. Кăна никам та курмарĕ.

Учителпе ачасем шкул лабораторинче лараççĕ. Хĕветĕр Хилипччă курăка шыв банкине лартнă, шывне пипеткăпа окуляр айне тумлатнă та микроскоппа пăхать. Çук, ахаль шыв мар ку! Унта темле «çапăçу» пврать. Шыв тумламĕ тулли тем чухлĕ кăткăс молекулăсем. Пĕрисем ӳссе пайланса пыраççĕ, теприсем вĕсене тапăнса çăтса çисе яраççĕ. Çак тупăшу хăйне майлă пĕр çаврашка пек курăнать. Куç умĕнче темле асамлă кустăрма çаврăнать тейĕн. Пир-пин кустăрма. «Пурнăç çаври!, – пырса кĕрет ăсчах пуçне пĕр шухăш. – Акă ăçта вăл пурнăç çаври!» Хĕветĕр Хилипччă чике сухалне сăтăркалать. Алли чĕтрет хăйĕн. Тути мăк-мăк! тукалать.

– Кунта-кунта, – тет вăл, – темле пурнăç. Акă пăхăр-ха!

Ачасем черетĕн кĕпĕрленсе микроскоппа пăхаççĕ. Ахлатса тĕлĕнни, уйлатни кăна илтĕнсе тăрать пĕр вăхăт лабораторире.

– Мĕн ку? – ыйтаççĕ харăссăн.

Никам та ним те шарламасть. Шăп. Çав вăхăтра хĕвел пайăрки пӳлĕм тăрăх майĕпен шуса кĕрет те микроскоп çине ӳкет. Хĕвел çинчи тумлам тĕрлĕ тĕслĕн ялкăшма тытăнать. Ку пурнăç питĕ хитре, шутлаççĕ ачасем.

– Ку авалхи ценоз, протоценоз ку! – тахçан студент чухнех вĕреннине аса илет учитель. – Çĕр çинче йăркеленнĕ тĕрлĕ-тĕрлĕ япаласен çаврăнăшне эсир пĕлетĕр ĕнтĕ, вĕреннĕ. Шыв çаврăнăшĕ унта, сывлăш çаврăнăшĕ, апат çаврăнăшĕ... Çавăн йышши çаврана куратпăр эпир. Анчах ку тахçанхиех, пĕр-икĕ миллиард çул пуçланса кайниех. Вăл ку тарана çитиччен мĕнле упранса юлма пултарнă-ши? Эволюци текенни пур вĕт-ха. Халь ăна эпир тăпрапа ӳсентăран тата чĕрчун хушшинче йĕркеленнĕ çыхăнусенче куратпăр. Апат циклĕ, теççĕ. Çут çанталăкра вĕт кашни теприпе апатланса пурăнать. Кашни тепĕрне çиет.

– Кунта та, шыв тумламёнче те, пĕр молекула тепĕр молекулăна çиет вĕт! – ахăрса кулса ярать Çтаппан. Çак япала, ахăртнех ăна пит килĕшет.

Ачасем ун çине кăнн! пăхса илеççĕ. Нинук çилленерех те. Ара, кунта ним кулмалли те çук-иç! Авалхи пурнăç хальхи мар ĕнтĕ вăл. Çапах та ун сĕмĕ пирте упранса юлнах пуль. Çавна сисеççĕ çамрăксем. Çавна туйса илчĕ те учитель.

– Эпир урăх ним те мар, эпир протоокеанăн пурнăçĕпе тĕл пултăмăр. Пĕр икĕ-виçĕ миллиард çул каялла Çĕр чăмăрĕ çинче çапларах шыв пулнă теççĕ. Çав шывра чи пирвайхи пурăнăç пуçланса кайнă. Молекула тенисем молекулăсем те мар, вĕсем чи пирвайхи организмсем, чи пĕчĕк клеткăсем!

– Курăкĕ ку вара ăçтан? – ыйтаççĕ ачасем. – Ёлĕк кун пек курăк пулман ĕнтĕ.

– Курăкĕ, – банкăри пĕр ывăç курăка алла илсе хĕвел çинче çавăркалать учитель. Çавăркаланăçем курăк яшăлтатса илнĕ пекех туйăнать. – Курăкĕ ку хăмăр вăхăтранах. Хулара газонсене акса ўстереççĕ вара, çавă ку. Шур ути пекрехскер.

– Пылчăкĕ мĕн?

– Пылчăкне час пăхатпăр, – тет ăсчах. Биологи учителĕ ачасене чăн ăсчах пек курăнать. Хăй те вăл питĕ хавхаланса кайнăскер, темле питĕ çутă сăнлă. Хура куçĕсем çиçеççĕ кăна. Акă вăл пылчăк тумламне тĕпчеме пуçларĕ. Пўлĕмре паçăрхи пекех шăп. Ванюк ахаль те тăсланкăскер тўп-тўр хытса тăнă та тата çўлĕ курăнать. Антон пуçне пĕкнĕ. Вăл пĕчĕкрех, çавăнпа та тата лутрарах курăнать. Çтаппан вара, çавра куçлăскер, куçне тата чарса пăрахнă та шăши тытма тухнă тăмана пек – час кама та пулин çăтса ярасла пăхать. Нинук хăй те чисти хĕвел сăнлăскер питĕ хавасланса тăрать, кĕтет, мĕн пулать-ха тет. – Пулчĕ, – тет учитель. – Ку пылчăк фермент йышши япала, энзим. Халь курăк питĕ хăвăрт ўснине ним те мар

ӑнлантарса пама пулать. Ку пылчӑк курӑкшӑн чи лайӑх апат, вӑл ӳстерет курӑка. Урӑхла каласан, таса тислӗк.

– А–а–а! – ӑнкарса илеҫҫӗ шкул ачисем. – Авӑ еплерех шуса пынӑ сӗм авалхи пурнӑҫ!

– Апла, эпир ку тислӗкпе усӑ курса питӗ тухӑҫлӑ тырпул туса илме пултаратпӑр вӗт, – тет Ҫтаппан. Ун куҫ умӗнче темле питӗ пысӑк хуҫалӑх. Чашкӑрса ӳсекен курӑка ҫисе самӑрланса кайнӑ ӗнесем, кашласа ларакан тырпул...

– Тӗпсӗр кӳлӗ тавра эпир чӑн-чӑн ҫӑтмах ҫӗршыв туса хурӑпӑр, – ӗмӗтленет Ванюк. – Унта, тен, кайран акӑ пурнӑҫ йывӑҫҫи те шӑтса ӳсӗ!

– Ҫӗр чӑмӑрӗ ӑшӗнче авалхи океан шывӗ упранса юлнӑ пулас, – тӗшмӗртет Антон. – Ҫӗр хӑй те ҫапла шыв тума пултарать–и, тен...

– Халь тин эпир чӑн ҫынсем пек пурӑнма пуҫлӑпӑр. Пӗр-пӗринпе хирӗҫмесӗр, пӗр-пӗрне кӳлешмесӗр... Ҫӗр пире хӑй кӑмӑлне кӑтартрӗ. Ан хирӗҫӗр, терӗ. Вара сирӗн ялта та ҫӑтмах туса хума пулать, терӗ. Ҫӗр пиртен ҫӗр хут ӑслӑ, чунлӑ, хӑйне пӑрахманшӑн пире ҫӗр тӗрлӗ ырлӑх кӳрет.

– Ай, епле лайӑх ачасем эсир, савӑнтаратӑр хӑвӑрӑн ватӑ учителӗре. Эсир калани пурте тӗрӗс пуль, анчах та ӗмӗтсем пурнӑҫланччӑр тесен ай! мӗн чухлӗ ӗҫлеме тивет. Ҫут ҫанталӑк пире шанс пачӗ пулас, шанчӑк кӳчӗ, апла. Ҫав шанчӑка тӳрре кӑларасчӗ. Эпӗ сисетӗп, ку пуҫламӑш кӑна. Тӗпсӗр кӳлӗ тени, ӑна вӗт ватӑсем пире валли упраса хӑварма пултарнӑ, татах та тем те пӗр кӗтартӗ. Хатӗр тӑрӑр. Те ырра ку, те ырра мар – хам та пӗлместӗп.

Ватӑ ҫын калани пурне те шухӑша ярать. Чӑн та, темпе тӗл пулнӑ-ха ачасем. Мӗн кӳрсе килет ку пулӑм? Кӑна никам та пӗлмест. Анчах ҫамрӑклӑх тени аптӑраса тӑрать–и вара? Пӗр ушкӑн ача тем канашласа илчӗ те капӑрр! ҫӗкленсе

лабораторирен тухса кайрĕ. Учитель вĕсене чарма шутламарĕ. Кайччĕрех, терĕ. Унта тĕпсĕр çăл куç патĕнче чăнласах тата тем пулса иртессĕн туйăнчĕ.

Пурнăç йывăççи

Ачасем шкул лабораторинче ĕçленĕ вăхăтра, чăн та, тĕпсĕр кӳлĕ тавра тем те пулса иртрĕ. Çĕр тĕмески тенĕскер, халь тин асамат кĕперĕ тĕслĕ йывăç пулса тăчĕ. Куракĕ тесен, куракĕ пит ӳсмерĕ те. Кашни ӳсентăранăн хăйĕн ӳсĕмĕ пур ĕнтĕ унăн. Ӳсес вырăнне вăл туратланчĕ, пуç кăларма хатĕрленчĕ. Пурнăç кунта халь вĕресе кăна тăрать. Ачасем çитнĕ çĕре, пĕр иккĕленмесĕр калама пулать, икĕ çырма пуçĕнче темле çăтмахлă тĕнче хуçаланма пуçланă. Пурнăç йывăççи ӳсет. Адампа Ева кăна курăнмаççĕ. Ан васкăр-ха, тен, вĕсем те пулĕç. Ăна-кăна, малалла мĕн пулассине никам та пĕлмест. Мижер ялĕ çине тĕнче хăй йăтăнса анчĕ, е, тĕнче хăй пурнăçне тепĕр хут туса пăхасшăн? Тĕнче чăваш ялне суйласа илнĕ те...

Суйласа илекенсем татах тупăннă. Икĕ çырма пуçĕнче питĕ хитре йывăç ӳссе ларнине чăн малтан Тулай Иванĕ курнă. Ĕне кĕтӳ çитерсе çӳренĕ чухнех асăрханă вăл ăна. Паллă, унăн та çав йывăçа хăйĕн аллине ярса илес кăмăл çуралнă. Ачасем лабораторире пуçа ватса ларнă чухне, пĕр вăрра вĕреннĕ çын вăрлама пăрахаймасть теççĕ çав, асамат кĕперĕ пек йăлтăртаттарса тăракан йывăçа каллех милĕклĕх пултăр тенĕ-и, çын ан куртăр тесе вăрттăн кăна йăпшăнса пынă та ун çине пурттине кач! çеç лартнă. Мĕнле лартнă, çапла хытса кайнă. Ачасем пырса çитнĕ çĕре вăл чутах вилсе кайман. Çĕр хута çапла йывăç ӳссе ларни пурне те тĕлĕнтернĕ, тен, халь тин

ёнтĕ тĕлĕнтермен те. Паллă, çăл куçри шыв та, унтан сирпĕнсе тухнă юшкăн та питĕ сиплĕ, тулăхлă япаласем. Апла, мĕн тĕлĕнмелли пултăр? Çапах та йывăça пуçласа курнă атьсем ахлатсах янă. Тулай Иванĕ мĕн хăтланнине те тӳрех ăнланса илнĕ вĕсем. Ăна шалкăм çапнă. Куçĕпе тем выляткаласа тăрать хăй, тути тем калать пек, анчах сасси тухмасть. Калас тени каламасăрах паллă. Тулай Иванĕ каллех вăрă ĕçне пуçланă. Анчах та ку йывăç милĕклĕх хурăн мар пуль çав, кунта тем урăххи пур. Пуртă каснă тĕлтен темле симĕс сĕткен юхать, патне пыма çук шăршă тухать. Ку хăрушă япала пулнине чăн малтан Ванюк ăнланса илчĕ.

– Патне ан пырăр! – тет вăл. – Ку йывăç наркăмăш кăларать пулас. Хăйне сиен кӳресрен сыхлать. Хăйне хăех сиплет. Путă çĕвви, акă, хупланнăпа пĕрех.

– Иванне шалкăм çапнă, – шеллет хăйĕн тăванне Нинук. – Çăл шывне сапса пăхар мар-и? Çав шыв сиплĕ пек.

Нинук никам та хускалманнине кура çăл патне хăй чупса анса каять. Йывăç, калас пулать, икĕ çырман пуçĕнче шăтса ӳссе ларнă. Çăлĕ вара вăл аялта, айлăмра.

– Карттуспа йăтса кил, – ывăтса парать хăй карттусне Çтаппан. Вăл та çăл хăватне ĕненет пулас.

Карттус тулли шыва чăн малтан Тулай Иванне ĕçтерчĕç. Унăн сиксе чĕтрекен тутисем ăна йăлтах тенĕ пек тăкса пĕтерчĕç. Юлашкине Ванюк йывăç суранĕ çине сапрĕ. Шыв, чăн та, сиплĕ мĕн. Ял кĕтӳçĕ çăмăллăн сывласа ячĕ. Йывăç суранĕ куç умĕнче тенĕ пек тӳрленчĕ. Çĕвви те палăрмасть.

– Юмахри чĕрĕ шыв пулĕ ку? – тет çакна çăвар карса пăхса тăракан Антон. Хулара ӳснĕскер, вăл ун-кун япаласене пит ĕненсех каймасть, тĕшмĕш, тет. Анчах хăй куçĕпе хăй курни ăна çапсах пăрахать.

– Йывăçăн сĕткенĕ вара – вил шыв! Чутах вĕлерсе пăрахатчĕ вĕт мана! – кăшкăрса ярать чун кĕнĕ Тулай Иванĕ.

– Эс вилнĕшĕн никам та хурланас çукчĕ! – ĕрлешет Çтаппан. Ун пуçĕнче хăйĕн темле шухăш пур пулас.

– Ун пек мар-ха, ун пек мар! – мирлештересшĕн тăрăшать Нинук. – Çилленме кирлĕ мар. Ку йывăç, йывăç та мар-ха, пĕтĕм Çĕр чăмăрĕ пирĕн кашни хусканăва курса сыхласа тăрать пек. Тен, вăл çын мĕн каланине те ăнланать, хăй кăна сăмахпа калаймасть. Эпир вара, çĕре чунсăр тесе шутлаканскерсем, ним те ăнланмастпăр. Çавна пулах тен сиен кӳретпĕр.

– Сиен кӳрес текенсем темшĕн тупăнсах пыраççĕ тата! – тарăхать Ванюк. – Хурăнлăха сыхланă чухнехи пек сыхлама пуçламалла мар-и ку йывăça?

Хурала тухас текенсем нумай. Çавăнпа та ачасем шăпа яраççĕ. Шăпи кама тухать тетĕр? Паллă, Ванюкпа Нинука суйласа илет шăпа. Тен шăпа та мар, тен, йывăç е çĕр хăй суйласа илет... Çапла калаçкаласа шӳтлекелесе тăнă хыççăн ачасем килĕсене саланас терĕç. Хырăмĕсем те выçнă ĕнтĕ вĕсен, мĕн тăвăн. Акă кăшт уксахлакан Тулай Иванне çавăтрĕç те ялалла танккарĕç. Ванюкпа Нинук каçхи апат çинĕ хыççăнах çырма пуçĕнче тĕл пулма пулчĕç. Çтаппан çав калаçу вăхăтĕнче пит пăхкаларĕ вĕсем çине, тем шутларĕ çавра куçĕсене хĕскелесе, ăна çамрăксем сисмерĕç.

Икĕ çырма пуçне Ванюк каçхи шуçăм сӳничченех пырса çитрĕ. Нинук çуккă-ха. Ара, амăшне пулăшать пуль. Хĕрачан килте ĕç нумай. Ĕне те сумалла, яшка та пĕçермелле, хăйне те юсакаламалла... Каçхи шевле çинчи йывăç тата хытăрах йăлтăрать. Темле пăхрĕ-пăхрĕ те ун çине ача, йывăç юман пекрех курăнса кайрĕ. Анчах ку урăхла юман. Ун çулçи кăвак! «Кăвак юман вĕт ку!» – пырса кĕчĕ пуçне пĕр шухăш. Таçта

пĕр халапра вуласаччĕ. Тахҫан авал ҫĕр ҫинче кăвак юмнсем ӳснĕ тет. Хăйне майлă пĕр сорт ĕнтĕ. Ҫав юмансем упраса пурăннă пулать чăваш халăхне. Анчах тăшмансем, йывăҫ вăйне сиснĕ те, йăлт касса пĕтернĕ. Вил шывĕ те ҫăлайман вĕсене. Ҫавăн хыҫҫăн халăх хăвачĕ чакма тытăннă. Йывăҫсене те пуҫ ҫапма пăрахнă. Пуҫ ҫапма тет-и, йăлт касса пĕтернĕ. Ватăсем каланă тăрăх икĕ ҫырма пуҫĕнче ĕлĕк вăрман кашласа ларнă. Халь, акă, ҫап-ҫара. Пурнăҫ йывăҫҫисĕр пуҫне ăна урăх ним те илемлетмест. Вăл та мĕнле йывăҫ пулни паллах мар. Тем кăтартĕ–ха вăл... Ҫапла шухăшласа ларакан ача хĕр пырса ларнине те сисмерĕ. Нинук выляса тенĕ пек кĕлт! тĕксен кăна хăйне ярса илнĕ шухăшсенчен хăтăлчĕ.

Нинук уява тенĕ пек шап-шур кĕпе тăхăннă. Ҫӳҫне причёска тунă. Хăйĕнчен тутлă шăршă килет. Тĕлĕнсе пăхса ларать Ванюк хăй Нинукĕ ҫине. Пĕчĕк кăна хĕрача пĕр самантрах тенĕ пек хĕр пулса тăнă. Нинук пĕр кана пĕр шарламасăр ларчĕ.

– Ванюк, эсĕ вĕренсе тухсан ăҫта каяс тетĕн? – кĕмĕл саслăн янăрать каҫхи шăплăхра хĕр сасси.

– Ялтах юлатăп, мана нимле хула та кирлĕ мар.

– Вĕренес теместĕн-и вара эсĕ?

– Пурнăҫ хăех вĕрентет. Кирлĕ пулсан акă пурнăҫ йывăҫҫинчен ыйтатпăр. Вăл, Библи тăрăх, ырăпа усал кăна мар, пĕлӳ йывăҫҫи те! Ҫак пирĕн умри те Библире ҫырниех мар-и?

– Пулĕ те! Ева Адама ҫав йывăҫ ҫинче ӳсекен панулмие ҫитернĕ пулать халап тăрăх, – хĕрача ҫак сăмахсемпе сиксе тăрать те пурнăҫ йывăҫҫи тавра ҫаврăнкалама тытăнать. – Халапĕ тĕрĕс пулсан таҫта ҫакăнта, ку йывăҫăн та, ҫимĕҫ пулмалла...

– Ăна Адама çитерсен мĕн пулать тет? – Ванюк кулса ярать. Хĕре хăваласа çитсе ярса илет. Çапла тĕрткелешсе тăнă вăхăтра çӳлĕ курăк хушшипе Çтаппан йăпшăнса шуса пынине те курмаççĕ-ха вĕсем. Çтаппан вара Ванюк хĕре чуп тума тăнă вăхăтра чалт! кăна сиксе тухать. Каччăпа хĕр хăранипе пĕр-пĕрне вĕçертсе яраççĕ. Намăсланаççĕ те...

– Мĕн туса çӳретĕн эсĕ кунта? – Чун кĕрет чăн малтан Нинука. Кама сыхлатăн?

– Сире сыхлатăп. Эсир тем туса хурасран хăратăп.

– Тупăннă сыхлавçă! – тутине пĕркелентерет Нинук. – Эсĕ пире кансĕрлетĕн, кай! Ванюк чĕнмест. Хăй тарăхнине пытарать. Çакна кура Çтаппан тата паттăрланать.

– Сыхлама сирĕн мар, ман тухмаллаччĕ. Ку ман йывăç!

– Тепĕр хуçа тупăнчĕ. Пĕри пуртăпа касса яратчĕ... Тепри тата мĕн тăвасшăн?

– Касса яма эпĕ ухмах та мар! Ку йывăçăн, акă пăхăр, çимĕçĕ те пур. Ăна сутса укçа тума пулать.

Йывăç тăрринче, чăн та, темле çаврака япала йăлтăрать пек. Каçхи шуçăм ăна хĕрлĕ тĕс кĕртнĕ. Илемлĕн, илĕртӳллĕн ялтăрать. Алă татас тесе хăех тăсăлать.

– Татса парас–и, Нинук? – тет Çтаппан. Хĕр пуçне кăна сĕлтет. Çтаппан çĕлен пек авкаланса туратсем хушшипе çӳлелле хăпарса каять. Вăл, пĕрре пăхсах курăнать, вăйлă ача. Акă, йывăç тăрринчи çимĕçе татас тесе аллине тăсать, анчах çитереймест. Ним тума аптранă енне, ялти улмуççисене пĕрре кăна мар силлесе курнă-ха та, тытать силлет йывăç вуллине. Хĕрлĕн кăна ялкăшса çакăнса тăракан çимĕç пат! тăвать çĕр çине ӳксе.

– Талчĕ! – кăшкăрать хĕр. Аллинче хăйĕн тĕнче çимĕçĕ. Тăрăхласкер. Тутлă-тутлă шăршă килет. Нинук чăтаймарĕ пĕтĕм кăмăлтан ăх! тесе илчĕ те çатăрт! çыртса илчĕ. Килĕшрĕ пулас,

тĕнче çимĕçне Ванюка тăсса пачĕ. Каччă иккĕленерех пăхкаласа тăчĕ-тăчĕ те тепĕр енчен шатăртаттарса çыртса илчĕ. Кăштă çеç тăрса юлнă çыртăка çавăркаласа пăхкаланă хыççăн таçта çити çӳллĕ курăк ăшнелле вăшт! ывăтса ячĕ.

– Эй, мана валли вара ăçта? – тени кăна илтĕнсе юлчĕ çимĕç çыртăкне тĕттĕмелле вирхĕнтернĕ чух. Йывăç тăрринчи Çтаппан çухăрса кăна ячĕ, çав вăхăтрах йывăçпа тем пулса иртрĕ. Вăл темле пĕчĕкленнĕçем пĕчĕкленсе пычĕ, хăрчĕ темелле-и, тин çеç тем пысăкăш ӳссе ларнăскер, пĕтрĕ. Çухалчĕ. Ун тăрриче ларнă Çтаппан ним пулман пек халь çĕр çинче урипе турат çине пуснă пекех пусса тăрать. Турачĕ вара çук.

– Мĕн ку? – теççĕ аптраса ӳкнĕ ачасем. Йывăç хăй çимĕçне пачĕ те çухалчĕ вĕт. Кактус пек. Вăл çеçкене ларнă хыççăн вилет тет. Çтаппан тарăхнипе карттусне хывса çĕр çумне çавăрса çапать.

– Сире пула! – тет вăл. – Пит кирлĕ пуль эсир мана? – Çак сăмахсемпе вăл палт! çаврăнать те ял еннелле таплаттарса утса каять. Ванюкпа Нинук иккĕш çеç тăрса юлаççĕ. Халь тин теме сыхламалла тет ĕнтĕ? Вĕсем те пăшăрханаççĕ. Йывăç çухалчĕ. Курăкĕ те ку пит ӳсмерĕ. Пылчăк вăй панă чухлĕ кăна ӳсрĕ. Пылчăкĕ тислĕк вырăнне пулчĕ ĕнтĕ. Нинукпа Ванюк ним тăвайман енне пурнăç йывăççи пулнă вырăна çурăмпа çурăмăн пырса ларчĕç. Ларчĕç кăна лăшш! кайрĕç чунĕсем. Ванюк таçтан-таçтан тĕнче тăрăх çаврăнса килнĕ пек те яла, халь йăлт пĕлет пек. Пурнăç йывăççи мĕнне те пĕлет вăл.

Пурнăç йывăççи вăл халăх пĕлтерĕшлĕ япала. Ку йывăç çĕрпе пĕлĕте кăна мар çыхăнтарать, пĕтĕм тĕнчене пĕр çĕре пĕтĕçтерсе тăрать. Хăй тавра вăл сывлăша, çĕвел çутипе çĕр ăшĕнчи пулăхлă япаласене çавăрттарать те пурне те пурнăç парать. Çавăнпа ăна пурнăç йывăççи тенĕ те! Пĕр пĕтĕмĕшле

илсен тĕнче аталанăвĕн пĕр пиçсе çитнĕ çимĕçĕ. Кам ăна ас тивсе пăхать, çавă тĕнче пĕлтерĕшлĕ пулса каять. Пурнăç йывăç тавра çаврăннине ăнланса илнĕ халăх ун патне пырса пуç çапать. Çавăнпа мар-и вара, «юман пĕтсен, чăваш пĕтет» тесе каланă пирĕн ватăсем! Чăвашĕ пĕтсен, пĕтĕм тĕнче пĕтет. Ара, йывăç пурнăçне ăнланса пурăнакан пĕртен пĕр халăх пулнă пулĕ вăл, чăваш халăхĕ! Ахальтен-им ачасем Сăхăт çырми тăрăх йывăç лартса ӳстересшĕн, ахальтен-им кăвак хуппи пек ялтăрса çĕкленчĕ тĕнче йывăççи? Ун çимĕçне Ванюкпа Нинук та тутанса пăхрĕç.

Нинук та мĕн тумаллине пĕлет. Унăн урăх нимĕн те мар, унăн ача çуратса халăха вăйлатмалла. Пирĕн халăх вăйлă пултăр тесен чыслă та ăслă ачасем кирлĕ. Хальхи пек лавкка умĕнче ерех ĕçсе супса ларакансем мар, пĕтĕм тĕнчене çăтмах туса хума пултаракан вăйлă йĕкĕтсемпе сăпайлă хĕрупраççем кирлĕ. Ванюка вăл нумай-нумай ача çуратса парĕ... Вĕсене халăха мĕнле кирлĕ, çапла пăхса ӳстерĕ! Çапла шутласа илчĕ те Нинук тата хытă хĕрелсе кайрĕ. Юрать çурăмпа çурăм ларнă та Ванюк хĕрача çапла пăлханса кайнине курмарĕ. Савнă хĕрĕ тем хускаласа илнине–çех туйса илчĕ.

Ванюк та канăçсăрланчĕ. Унăн та тем тăвас килет. Шкул вĕренсе тухать пулин те çак тĕнчене пурнăç йывăççи пек пĕрре те хăй çине илмен-ха вăл. Хăйне вăл пĕрре те çак тĕнче варринче туймасть. Мĕнле-ха, апла, вăл вĕт халĕ çĕр кăвапи çинче ларать. Ун тавра мар-и вара пĕтĕм уçлăх ялтăрса тăрать. Ванюк хăйне турă пек туять. Вăл çĕнĕ йăх пуçласа ярĕ. Нинук ăна нумай-нумай ача çуратса парĕ. Ачисем пурте турă шайĕнче пулĕç. Çук, пĕри те таçта тухса тарса пĕтмĕç. Тĕнче аслă та, Мижер ялĕ пĕрре–çех. Тепĕр тесен, кирек ăçта кайсан та ăсĕсĕне çивĕчлетсе каяллах тăван яла çаврăнса çитĕç.

Ял хальхи пек ватă çын пек тĕмсĕлсе суккăрланса лармĕ. Урам ача-пăча сассинчен тек талмĕ...

Çапла ĕмĕтленсе ларчĕç Ванюкпа Нинук. Халь тин вĕсем ĕнтĕ ахаль ачасем мар. Вĕсем пулас чăваш тĕнчине хăйсем çине илнĕ. Çап-çамрăк вĕт-ха вĕсем! Нивушлĕ çапла паттăрланма хал çитереççĕ-çитереççех! Çитермесĕр! Кĕçтенттин сăввисене вуламан-им, Çеçпĕл вилĕмĕпе пиçĕхмен-им? Вĕсем те вунулттăра - çирĕмсенче кăна пулнă. Тен, вĕсем те пурнăç йывăççин çимĕçне çисе курнă? Курнă, паллах. Пурнăç йывăççи вăл ним те мар, вăл халăх çимĕçĕ. Кам халăх пурнăçĕпе пурăнса асапланса курать, ун çимĕçне тутаннă пекех пулать. Хура-шур курсан кăна ыррипе усаллине тавçăрса илетĕн. Ял тавра çăтмах туса хурас текенсем вара хĕн-хурне кăна мар, юратун тути-масине те туйса илчĕç пулас. Юратăвĕ те вĕсен ахалли мар, халăх пиллени, турă пани. Вăхăтлăха ыр курас та тарас тени палăрмасть вĕсен шухăш-кăмăлĕнче. Чĕрисенче чи таса туйăм – пĕрремĕш юрату. Анчах мĕнле ăслă юрату вăл! Халăх çуратаслă юрату! Вăхăтлăх юратусем вĕт çуратса тултарчĕç çав лавкка умĕнче супса ларакан ачасене. Кусем ун пек кун пек йăхлă пулмĕç. Вĕсем пĕчĕк чăваш ялĕнчех çăтмах туса хурĕç!

– Ванюк! – чăтса тăраймарĕ хĕрача, ун енне çаврăнса.

– Нинук! – хĕрпе харăс тенĕ пек кăшкăрса ячĕ каччă.

Иккĕшĕ те чĕркуçленсе куçа-куçăн тăчĕç. Чĕтрекен тутисем хăйсем тĕллĕнех пĕрлешрĕç. Çĕр кăвапи хăй пĕрлештерчĕ тейĕн, ĕмĕр уйăрăлми çыпçăнса ларчĕç икĕ кĕлетке. Савăк та иккен пĕр çын, пĕр чун, пĕр кĕлетке пулса тăма! Нинук халь Нинук та мар, вăл хăйне Ванюк пек туять. Вăл, хĕрача пулсан та ун пекех вăйлă, ун пекех ăслă. Ăна мĕн кирлине йăлт пĕлет. Уншăн вăл тем тума та хатĕр. Ванюк та хăйне темле хĕрарăм пек курать. Унăн та пулас кил-йышне амăшĕ пек пуçтарса

тăрас килет. Нинука акă хăйне юратнинчен хытăрах юратě. Хăвна кăна юратни мěн вăл, ним те мар. Çынна юратни вара, çынна юратни кăна çынран çын тăвать. Çавăнпа мар-и вара пěтěм чун-чěререн юратать Нинука Ванюк?

Ятран чěннисěр пуçне урăх пěр сăмах та каламарěç çамрăксем. Пурпěрех пурне те ăнланчěç. Ара, тěнче йывăççин çимěçне çинě мар-и, çинě те ăсланнă, пěр-пěрне кăна мар, тěнчене те ăнланакан пулнă. Çав самантра пěтěм çут çанталăк та шăп тăнăскер, сасартăк пěр харăссăн юрласа ячě. Ку вăл тăри хорě пулчě. Таçта çӳлти ирхи шуçăм çапнă уçлăхра тинкерсе пăхсан та куçа курăнман тăрисем каçса кайса савăнаççě. Тěнче авалхи чăваш тěрри пек тěрěлтетсе тăрать. Пěтěм сывлăш чěтренет тейěн! Çав чěрě сывлăш ăша кěрет, чуна çěклет, пěр-пěрин çумне лапчăнса çыпăçса ларнă çамрăка чěтрентерет. Чěтретсех пăрахатчěç-и ку тăрисем, çав вăхăтра ялти автансем шарлаттарса авăтса ячěç. Ку тěнче вăраннин пулчě. Çамрăксем те сасартăк темле тутлă ыйхăран вăраннă пек пулчěç. Шарт сикрěç. Тем туса хурасран хăрарěç пулинех! Çамрăк вěт-ха, юн тени те вылять вěт-ха! Ялт! çеç сиксе тăчěç çěр кăвапи çинчен. Ун-кун пăхкаларěç. Тăна кěрсе пынăçем çап-çара выртакан Сăхăт çырмине, икě çырма пуçěнчи пěчěк катана тин асăрхарěç. Çырма тăрăх шап-шур тěтре явекаланса юхать. Тěпсěр кӳлě тěлěнче пушшех те çăра пек. Тем явăнать унта. Чěнет пек. Ванюкпа Нинук пěр пěрин çине чăлтăртаттарса пăхса илчěç те, эпир нимрен те хăрамастпăр тенě евěр алăран алă тытса çав çавăрăнчăклă шурă çăвар еннелле утса кайрěç.

Тěтре витěр утса тухсанах ирхи шуçăм ӳкнě çăл пичě ялтăраса кайрě. Шăнкăр-шăнкăр юхса выртать çăл шывě. Пăл-пăл! тапса тăрать чěри. Çěр каçа хурал тăрса ăш хыпнă пулě çав, ачасем харăссăн ӳпне выртсах çăл куçран тап-таса сиплě

шыв ĕçрĕç. Чĕрĕ шыв пуль çав. Ĕçрĕç те йайлтах лăпланса çитрĕç. Халь тин мĕн тумаллине те пĕлеççĕ ĕнтĕ вĕсем. Чăн малтан çак тĕпсĕр кӳлĕ юшкăнне кăларса пĕтĕм уйсене, çырма çатрасене тăкса тухас пулать. Çил-тăвăл кăларса та тăкма пулĕ те, анчах ун пек пĕрре тăкса курнă – çитет. Юшкăнпа тăрантарнă çĕрсене вара кирек мĕн ларт – пурте ӳсме тивĕçлĕ. Акă епле ашкăрать ун пек пулăхлă çĕр çинчи курăк. Ĕнертенпе шур ути тата ӳснĕ. Ăна çулса илсе типĕтмелле пулать пуль ĕнтĕ. Ку пĕччен тумалли япала мар. Çын кирлĕ. Кунта шкул ачисен вăйĕ çителĕксĕр. Ваттисемпе калаçса пăхас пулать.

Çак шухăшсемпе каччăпа хĕр çăл хĕрринчен çĕкленсе илчĕç те ялалла уттарчĕç. Таврара темле туй пырать тейĕн. Ванюкпа Нинук шур акăшсем пек ярăнса утса пыраççĕ. Çӳлте тăри юрри кĕрлет. Пĕр кĕтмен çĕртен пуç çийĕн кияк! тесе текерлĕк вĕçсе иртет. Вăшт!вăшт!вăшт! илтĕнет çунат сасси. Хĕвел тухать. Сăхăт çыранăнчен икĕ çырма пуçĕ чăнах та çăтмах пекех курăнать. Тĕнче кашни ир тепĕр хут пуçланать иккен! Тĕнче пуçламăшĕнче акă çĕр çинчи пĕрремĕш çынсем утса пыраççĕ. Адампа Ева-и, çук. Кусем Ванюкпа Нинук. Пулас чăваш çĕрĕн пĕрремĕш ачисем. Мижер ачисем. Çут çанталăкпа пĕр пулса кайнă çын чунĕсем. Шарр! авăтса яраççĕ чĕрисем. Чăлтăррăн пăхаççĕ куçĕсем. Шыв пек юхаççĕ уттисем.

– Ванюк, – чĕнет тусне хĕр. – Ялта çăтмах туса хурсан эсĕ мана мĕн илсе парăн?

– Мĕн кирлĕ-ха вара сана?

– Чаплă машина.

– Ха-ха-ха! – кулса ярать каччă. – Машинпа мĕн тăван?

– Вăштлаттарса ярăнса çӳретĕп, – тем кăтăклать хĕр чĕрине.

– Ан калаç! Эпир машин илсе мухтанса çӳреме çуралман.

– Çтаппанăн пур-çке!

– Ăна ашшĕ илсе панă. Хăй укçипе илмен.

– Ну, хамăр укçапа илсен...

– Çук, юрамасть. Хамăра валли тин пирĕн ним те тума юрамасть. Мĕн туни йăлт çĕр валли пултăр!

Хĕрача чĕнмест. Тутине тăп тытнă та тем шутлать. Кам пĕлет, мĕн шутлать хĕр чĕри. Тен, ун патша майри пулас килет! Ярăнтарса кăна пырĕ акă. Чăн та, майра тейĕн. Яртлаттарса кăна пыраççĕ. Анчах сисĕнет, уттисем вĕсен, тем расна.

Уттисем ниçта та мар юлташĕн килĕ тĕлне, Михха мучи патне илсе çитерчĕç. Антон çывăрса тăнă-ши? Ши-ик! шăхăрса пăхать Ванюк. Кхм-кхм! илтĕнет хирĕç.

– Çывăрать-ха, вилнĕ пек çывăрать, ан вăратăр, – мăкăртаткаласа тухать картишĕнчен Михха мучи. Сухалне тем шухăша кайса сăтăркалать. Чĕлĕмне пакклаттарать. – Çĕрĕпех тем аппаланса ларчĕ. Çĕр-аннепе калаçмалли темле аппарат тăватăп тет-и? Çĕрпе пĕр чĕлхе тупмалла имĕш. Айван ача.

– Айванах та мар, тен. Антон ăшĕнче вут çунать, çути çĕр çине ӳкет, – пĕр кĕтмен çĕртен каласа хучĕ Ванюк. Тусĕ хутне кĕрес терĕ пулĕ. Анчах ăçтан пĕлет-ха вăл Антон мĕн туйнине?

– Ĕлĕк çĕр те макăратчĕ теççĕ ялти ватăсем, – Ванюк хутне кĕрет Нинук. – Анне ман халĕ те каçхине çĕр мĕн калаçнине тухса итлет. Анчах эсир кун çинчен никама та ан каласа парăр, кулса вилĕç.

– Кулмалли кунта ним те çук. Айван тесе эпĕ ăна та, сире те кӳрентерес тесе мар каларăм. Кам çĕре юратать, тахçанах ун чĕлхипе калаçать. Марье аппа, сан аннӳ пулать-ха ĕнтĕ, кăмăлĕпе те питĕ йăваш та, ыттисенчен хытăрах илтет пуль çĕр мĕн каланине.

– Эпĕ те пĕлетĕп пек, – васкатать пĕр васкамасăр калаçмалли калаçăва Ванюк. – Такам каласа пачĕ, хам та пĕлместĕп. Тен, пурнăç йывăççи пĕлтерчĕ кăна? – Ванюк Нинукран пулăшу ыйтса пăхать.

– Эпĕ те тем пĕлетĕп пек, – тет хĕр каччă енне туртăнса.

– Мĕн, мĕн пĕлетĕр вара эсир, апăршасем? – лĕхлетет мучи.

– Акă мĕн! Пурнăç йывăççи каларĕ, мĕн терĕ, чĕлĕм туртма юрамасть терĕ, – сасартăк персе ячĕ, сăмсине пăркаласа тăракан ача. Ара, çил майăн вĕçен табак тĕтĕмĕ ун сăмсине кăна мар кăтăклать, куçне те пaçăрах çиет. Çавна чăтаймарĕ курăнать.

Кăна илтсен пурте ахăрсах кулса ячĕç. Питĕ кирлĕ пулĕ темле йывăçа мучи туртнипе туртманни!

– Эпĕ табак туртнине ăçтан пĕлтĕр-ха вăл, сан пурнăç йывăççи?

– Мĕнле пĕлмест пултăр? Хăвăрах çĕр те калаçать терĕр-иç! Ман шутпа, çĕр эпир халĕ мĕн калаçса тăнине те илтет. Илтет кăна мар, калаçăва та хутшăнать. Анчах эпир ăна, мăнтарăнсем, илтместпĕр те, кирек мĕн каласан та хурав параймастпăр.

Кун пек калани пĕрре те култармасть. Шухăша кăна ярать. Чăн та, енчен те çĕр хăй халлĕн пурăнма пултаракан чĕрĕ организм пулсан, мĕн-ма вара ун çинче мĕн пулса иртнине тĕрĕслесе тăмалла мар тет? Вăл хуçа вĕт!

Ачасем пĕр кана шăп тăраççĕ. Паçăрхи тăрисем кăна таçта кайса кĕресле тĕрĕлтетеççĕ. Мучине те тем пулчĕ пек. Пӳрнине пĕçерте-пĕçертех чĕлĕмне сӳнтерме тытăнчĕ.

– Пурнăç йывăççи тата мĕн калать? – интересленет ват çын.

– Эрех ĕçме юрамасть, тет. Акă мĕн! – хастарланать ача. – Пĕтĕм пăтăрмах çавăнтан тухать. Çын эрех ĕçсен çĕр те çынпа пĕрле ӳсĕрĕлсе каять тет. Пĕтĕм ӳсен-тăран анкă-минкĕленсе каять.

– Мĕн-мĕн-мĕн? – тет чăнласах анкăминкĕленсе кайнă мучи. Вăл, калас пулать, чĕлĕм кăна мар туртать. Вăл эрехе те тепĕр чухне яркалать. Ват çын аванмарлансах каять. Ĕç кунта ача çапла каланинче те мар. Таçтан сиссе илчĕ Михха, çĕр те, шыв та, йывăç та – пурте вĕсем çын мĕн тунине сăнаса пăхса тăраççĕ, хăйсене сиен кӳрекенсене сивлеççĕ.

– «Уй куçлă, вăрман хăлхаллă», теççĕ-и-ха? – хутшăнать калаçăва Нинук. Вăл та халь хăйне курăк пек туять, вăл та йăлт илтет, ăнланать...

– Мĕн ĕçмелле тет вара? – тарăхать мучи. – Ĕç мĕн тусан та, уявра та хăйĕн савăнăçĕпе хурланăвне пирĕн халăх эрех ĕçсе палăртать. Ку вăл халăх йăла-йĕрки.

– Халăхăн тени çут çанталăкăн тенине пĕлтермест, – хĕрсех тавлашать çамрăк ача. – Эпир савăнса тăнăшăн мĕн-ма çĕр-шывăн хурланса выртмалла тет. Çын та, тепĕр тесен, çут çанталăкăн пĕр пайĕ. Апла, ун туйăмлă пулмалла. Çут çанталăк пек савăнмалла, çут çанталăк пек хурланмалла.

– Мĕнле хурланса савăнать вара вăл?

– Пулса, тăранса, чечекленсе çитсен савăнать пек. Çын та çаплах вĕт. Ĕç тусан, япалана илемлетсе çитерсен чун савăнать. Тем çитмесен – хурланать. – Ĕçе ăна туса çитермелле тет, çапла калать пурнăç йывăççи.

– Пурнăç йывăççи, пурнăç йывăççи! Эпир те унран ĕлĕк тем те пĕр ыйтса, анчах вăл пире ун пек кун пек сăмахсем ним те каламан, – мăкăртатать халь чĕлĕмĕсĕр, уяв черккисĕр тăрса юлнă çын. – Ĕç ĕçлесе савăнмалла тетĕр-и эсир?

– «Ĕçле–ĕçле çи», тенĕ ĕлĕк. Ĕçлесе çитерсен çинĕ, çитермесен выçă ларнă. Апла, савăнăçĕпе хурлăхĕ те çав ĕçе çитернипе çитермен хушшинче. Каларăмăр, çитерсе пырсан эпир телейлĕ. Çитермесен... Акă мĕн! – хавхалансах каять çамрăк тĕпчевçĕ. – Эпир эрех ĕçсе кайнин сăлтавĕ - ĕçе вĕçне çитерме, тăрлама пĕлменнинче!

– Чăн та, – кăна эпĕ хам та асăрханă, – килĕшет мучи. – Ĕлĕкрех эпир питĕ тĕплĕ ĕçлеттĕмĕр, эрехе те ĕçместĕмĕр. Уяв мĕнсене те сăра кăна ĕçсе ирттерсе янă. Халĕ вара ĕç сапаланса кайрĕ, алă мĕн пырса тытать йалт юрăхсăра тухать тейĕн. Çавна пулах, ĕç савăнăçĕсĕр тăрса юлнă та, çитменнине çитерес тесех ĕнтĕ, эрех ĕçетпĕр. Вара сăлтавсăрах савăннă пек пулатпăр.

– Туман ĕç тăман кăларать, – курăк пек пулнă хĕрача та сас кăларать. – Эпĕ те ăнлантăм! Çын тени ĕçне те туман, вăхăт иртсен мухмăрланнă та... Пушшех те хурланнипе татах ĕçет, каллех савăннă пек пулать. Кунран кун çапла пурăнсах вилсе каять. Хăй те çук, ун ĕçне те никам та туман, тин.

– Çавах та савăнмасăр та пурăнма май çуккă вĕт-ха, парăнмасть мучи. Паллă, вăл хăйĕн чĕлĕмĕпе черккине тавăрасшăн.

– Ĕç тунине юрласа-ташласа, ырă сăмах каласа, çынпа пĕрле ларса çут çанталăк панă çимĕçе çисе-ĕçсе паллă тумалла. Çавă кăна! – çирĕплетет хăй шухăшне Ванюк.

Пурте шухăша каяççĕ. Шăп. Вăхăтлăха та пулин пуплеме чарăннă çынсен хăлхине тăри юрри шăранса кĕрет. Вăштăр-вăштăр çил ӳт-пĕвĕсене ачашлать. Хĕвел ăшши çупăрлать. Лайăх. Лайăх пулмасăр! Ĕç тусан кăна мар, тĕрĕс шухăша, тĕрĕс сăмахпа палăртсан та савăнать çын. Ун пек чухне вăл хăйне турă пекех туять. Ванюкпа Нинук та, Михха мучи те чунĕсемпе питĕ лăпкă, вăйлă. Халь тин вĕсем пурнăç тупсăмне

те тупрĕç, тен, апăршасем. Пурнăç çаврине те, акă, çут çанталăка мĕнле кирлĕ, çапла çавăрттарса ярĕç те... Ял кăна мар, пĕтĕм тĕнче çăтмахланса кайĕ...

– Мĕн эсир кунта пит шухăша путса тăратăр? – шарт сиктерчĕ çав вăхăтра Антон сасси. – Вăл та тăри сассипе вăранчĕ пулас.

– Мĕн-ха, эпир çĕр сассине тăнлатпăр-ха, – хуравлать ним калама аптраса Ванюк.

– Çĕр сассине? – интересленсе каять хула ачи. – Ку питĕ интереслĕ. Кашни япалан хăйĕн сасси пур. Ку, паллă. Калăпăр, çуртăн та хăйĕн калаçăвĕ. Ăна ăнланма пĕлмелле. Вăранса кайрăм та ирпе, тăнласа выртатăп. Шăп. Çав шăплăхра тем янăрать пек. Лăпкăн, канлĕн янăрать пек. Юрă тесен юрă мар. Темле сасă.

– Хĕртсурт юрлать пуль? – кулса ярать Нинук. Унпа пĕрле пурте кулса яраççĕ. – Анне калать. Хĕртсурт кĕнчеле арлама тухса ларать тет. Çав вăхăтра юрлать тет.

– Тетĕн хӳри кĕске, тет. Кунта хĕртсурт мар. Кунта япали хăй янăрать. Кашни япалан, çуртăн та, хăйĕн чĕтренĕвĕ. Кашни япала хумлă. Çав хумсем хăлхана кĕреççĕ те. Ăнт, тăри юрри епле хумлăн-хăмлăн килсе çапăнать. – Ача пуçне каçăртсах кăвак тӳпенелле пăхать. Çав вăхăтра ун пичĕ ахаль те тăрăхласкер тата тăрăхланать.

– Çĕр-Аннемĕрĕн те, апла, хăйĕн хумĕ пулма кирлĕ! – тусне пулăшмаваскать Ванюк. – Эс техникăна пит лайăх пĕлен, тен, вĕсене, çав хумсене те, тупса палăртма пултарăн?

– Палăртма пулать, паллах. Анчах мĕнле хумсем-ши вĕсем?

– Çил-тăвăл тухас умĕн мĕнле питĕ вăйлă шăхăрчĕ Вăл, çав хум, – çил пек шăхăрма пăхать Нинук.

– Çук, çил, тетĕн-и? Çил тени сывлăш куçни çеç. Çĕр сасси вара вăл çĕр ăшĕнче мĕн пулса иртнипе çыхăнса тăмалла. Мĕн пулни – паллă мар.

– Мĕн пулса иртнине эсĕ ăна шыраса тупатăнах вĕт! – хавхалантарма тăрăшать Антона Нинук.

Пĕр вăхăт каллех пурте шăп пулаççĕ. Тем тĕрлĕ ыйту умне тухса тăнăскерсем хăйсем те анрасах кайрĕç пулĕ. Пурнăç йывăççи те кунта, тĕпсĕр çăлкуç та, çил-тăвăлĕ, çĕрпе таччăн çыхăннă чăваш пурнăçĕ... Ăçтан пурне те татса парăн... Пурнăç йывăççи пулăшсан кăна!

– Эпир мĕн вĕт-ха, Михха мучи, сирĕнпе канашлама килтĕмĕр, – пат! татать шăплăха Ванюк. – Эпир кунта Нинукпа шутларăмăр-шутларăмăр та, тĕпсĕр кӳлĕри юшкăна кăларса хамăр уй-хирсене, çырма-çатрасене пăрахса тухас терĕмĕр. Çав юшкăн вĕт-ха кӳлĕ тавра тăкăннă та тăвăлта... Курăк ăнт! мĕнле хăвăрт ӳсет. Çапла тусан, тен, пирĕн ялта та чăн çăтмах пуçланĕ.

– Çăтмах? Мĕн çăтмахĕ! – кулса ярать мучи. – Çăтмах пирки чиркӳ çыннисенчен ыйтмалла. Кунта ман пĕлӳ çитмест.

– Çук, çăтмахĕ пулать–и, пулмасть-и, юшкăна кăларма пулăшу кирлĕ. Шкул ачисен вăйĕ çителĕксĕр. Ял халăхĕ мĕн калать-ши, тетпĕр. Эсир вара, чи ватти, ял старости. Эсир мĕнле калатăр, çапла пулать.

– Пур-çке вăл çапла агротехника мелĕ. Сапропелла теççĕ-и-ха. Юшкăн ĕнтĕ. Тепĕр чухне вăл кӳлĕсенче пухăнса каять те ӳсен-тăран валли питĕ пахалăхлă япала пулса тăрать.

– Мĕншĕн ыйтас мар, – шухăша каять ват çын. – Ял пухăвне ыранах пухатпăр. Халăх мĕн калать.

– Тата тепĕр япала пур-ха.

– Мĕн тата?

– Пурнăç йывăççи çухалчĕ вĕт.

– Çухалчĕ! – харăссăн кăшкăрса яраççĕ пурте. – Мĕнле майпа? Мĕншĕн? Сире сыхлама хăварнă вĕт-ха!

Ачасем хăйсемпе пулса иртнĕ пăтăрмахсене каласа параççĕ. Пурне мар, паллах. Çимĕçне çинине те, Çтаппанпа хирĕçсе кайнине те пĕлеççĕ халь тин. Йывăç мĕншĕн пĕтнине никам та ăнланмасть.

– Тен, биологи учителĕ, Хĕветĕр Хилипччă пĕлет? – тĕшмĕртет Нинук. Хăй вăл биологине пит юратать те, учителĕ те пурне те пĕлет тесе шутлать.

Ку шухăшпа пурте килĕшеççĕ. Ачасем ушкăнланса ун патне кайма тухаççĕ. Михха пичче юлать. Ун хăйĕн шухăшĕ пур. Çав чĕлĕмпе черкке вырăнне мĕн шыраса тупмалла-ши тет вăл. Ара, ун паçăрах табакне те туртас килет, ăш канмалăх кăшт сыпсан та юрать текелет ăшра. Ачасем кайсанах пӳрте кĕрет те чей лартса ярать. Яппунсен чей культури питĕ вăйлă аталаннă теççĕ. Вĕсем чей ĕçсех ăшне кантараççĕ. Чăвашсем вара... Енчен те эрех-сăра вырăнне чей майлăрах сиплĕ шыв хатĕрлеме вĕренсе çитсен мĕнле лайăх пулнă пулĕччĕ. Çут шыв, тейĕпĕр. Çут шыв? Ара, тĕпсĕр çăлкуçран ĕçсен вăй кĕрет теççĕ мар-и-ха? Çав кӳлĕ патне часовня туса лартас пулать те чиркӳ урлă «светить» тусах ĕнтĕ, халăха çав шыва ĕçме хăнăхтарас. Пулчĕ те. Ĕç туса çитерсен те, уявра та çав шыва ĕçсе сăмах калас, унпа хăналаннине чи пысăк чыс теес. «Шывран таси, шывран хакли çук», теççĕ. Халăх тахçанах каланă. Шута илменни кăна. Савăнса кайнă мучи чĕлĕмне туртса кăларчĕ. Туртса ярас тенĕччĕ. Ас илех кайрĕ. Ара, пурнăç йывăççи туртма хушман вĕт! Тепĕр тесен, мĕн-ма вара пит çав пӳтсĕр тĕтĕме тăрăшсах çăтмалла тет. Çăтмалли урăххи те пур вĕт-ха. Сăмса айĕнчиех. Паллă, мĕнни. Йĕмми-мĕнни, сывлăш ĕнтĕ вăл! Унсăр эпир пĕр минут та пурăнаймастпăр. Çăтатпăр кăна çав сывлăша. Асăрхамастпăр та. Мучи сывлăша тарăннăн сывласа

илчĕ те, тĕлĕнсех кайрĕ. Ун сăмсине табак шăрши çапрĕ. Пӳрт стенисем тĕтĕмпе тулса ларнă та, халь тин ĕнтĕ вĕсенчен çав тĕтĕм шăршине нимпе те хĕссе кăлараймăн. Алăка уçса ярсанта сĕвĕрĕлес çук ку табак шăрши. Çавна шăршласа çывăратăп вĕт, шутларĕ вату çын. «Вату çын, тăвату çын». Кунта та майне тупрĕ Михха мучи. Ара, терĕ вăл яланхилле. Табак вырăнне таса сиплĕ сывлăш туртма вĕренес пулать. Сывлăш гимнастика, теççĕ-и-ха! Çак сăмахсемпе урама тухрĕ, унти сывлăш та тивĕçтермерĕ. Пахчана кĕчĕ. Кунта сиплĕрех те тутлăрах пек. Тарăннăн сывласа илчĕ. Тутлă-тăтлă пулса кайрĕ. Татах та татах сывларĕ. Пуçĕ çаврăнсах кайрĕ. Ку чĕлĕм туртнинчен те лайăхрах пек туйăнчĕ. Акă мĕн, акă ăçта пурнăç тупсăмĕ! Кашни килте таса та сипле сывлăш пахчисем кирлĕ. Унтах ларса канмалли е гимнастика тумалли хатĕрсем пулччĕр. Вату çын çын курмас-и текелесе ун-кун пăхкаласа илчĕ те аллипе унталла-кунталла сулкаласа илчĕ. Чĕркуççийĕсене хуçлатса ларма пăхрĕ. Пулмарĕ. Йăвансах кайрĕ. Хăй çапла ача пек хăтланнинчен кулкалам пекки тăвать. Хăтланăвĕсем айванрах пулнине ăнланать. Чăн та, пĕр тепĕр çын айккинчен пăхса тăрас пулсан, мучи çапла шапа пек çапкаланса тăнине курсан кулса вилĕччĕ. Кулĕçĕ те, акă. Ват çын пуçĕнче пĕр шухăш тĕвĕленет. Ыран пухура юшкăн кăларасси çинчен çеç мар, халăх пурнăçĕ пирки те сăмах хускатас. Унсăр мĕнле пултăр! Урăхла юрамасть. Юрамасть кун пек пурăнма. Кăçал çур çулта кăна автан авăтман яла вун тăваттăн тухса кайрĕç. Кун пек нихçан та тăкăнман, теççĕ, мижерсем. Мĕн пулчĕ? Мĕн пулни паллă ĕнтĕ вăл. Эрех ĕçсе, табак туртса вилсе пĕтеççĕ. Ĕçне туни те халь тин ĕнтĕ çук. Пĕрлешӳллĕ хуçалăх та саланса пырать. Ăт! çак вăхăтра темле пурнăç йывăççин çимĕçне çинĕ ачасем пырса кĕреççĕ те халăха мĕнле пурăнмаллине вĕрентме пуçлаççĕ. Шăна пек тек вилесшĕн мар вĕсем, мур илесшĕсем!

Çамрăк пулсан та ăслă. Çут çанталăкĕ те чăтайми пулчĕ пулас. Кутранах тапса илчĕ мар-и, акă. Мучи тинтерех кăна юсаса çитернĕ вите тăрри çине пăхса илчĕ. Юрать Антон килсе пулăшрĕ-ха. Пĕччен тăрса юлсан çапла çав вăл, кирек кам та килсе кӳрентерме пултарать.

Михха мучи, халь тин вăтанма пăрахрĕ пулас, хăюллăнрах суллакаласа илчĕ те аллисемпе пӳрте кĕрсе кайрĕ. Тепĕртакран каялла васкаса тухрĕ. Аллинче ун шыв йăтмалли пысăках та мар канистра. Пӳрт умĕнче чарăнса тăрса каялла пĕрре кăна пăхса илчĕ. Тем сăмахĕ каласа пăхса илчĕ те чике сухалне çил çинче вĕçтерсе икĕ çырма пуçĕ еннелле таплаттарчĕ.

Ачасем шкула кĕпĕрленсе кĕнĕ чухне биологи учителĕ микроскоп умĕнче ларатчĕ. Вăл та çĕр çывăрман пулас. Куçĕ хĕрелнĕ. Сăнран ĕшеннĕ пекрех курăнать. Вĕренекенĕсене курсан пит хавасланса кайрĕ, хăвăрттăн сиксе тăнăран пуль, пуканне йăвантарса ячĕ. Хăй те кайса ӳкрĕ. Ку питĕ ăнсăртран пулса иртрĕ те ирĕксĕрех пурте ахăлтатса кулса ячĕç. Учителтен те ним те мар кулма пулать иккен. Хĕветĕр Хилипччă хăй те кая юлмасть. Ахăраççĕ кăна. Тĕнче те аăхăрать тейĕн. Кăшт лăпланчĕç те мĕн пулса иртнисене каласа пачĕç. Татах кулчĕç. Учитель юшкăн кăларас ĕçе ырларĕ. Хăй тĕпчевĕпе паллаштарчĕ.

– Ку шыври микроорганизмсем питĕ хăвăрт аталанаççĕ. Малтанрах курнисем пĕр икĕ-виçĕ миллиард çул каярах пурăннă пулсан, халь тин мироскоп айĕнче сăнанисем пĕр миллиард çул каярарахрисем. Питĕ аталаннăскерсем! Эволюци çĕнĕрен пуçланчĕ тейĕн. Кун пек пулсан, нумай та вăхăт иртмĕ, çĕр çине çĕнĕ чĕрчунсем килĕç. Мĕне пĕлтерет ку? Эпĕ нимĕн те ăнланмастăп. Кун пек пулсан час темле динозаврсем те çĕнĕрен сиксе тухĕç.

Çук, динозаврсенчен те мар, çӳçне тăрмакласа, куçне чарса пăрахса калакан учителĕ курнă ачасем хăранипе унран каялла чакса каяççĕ. Хăрамасăр, тĕпсĕр кӳлĕрен эпир нихçан та курман чĕрчунсем сиксе тухсан çынсен вара ăçта кĕрсе каймаллла тет? Кашни ача пуçĕнчех мĕлтлетсе илчĕ çакă. Мĕлтлетсе илчĕ те, ку тата кулăшла пек туйăнса кайрĕ. Мĕн динозаврĕ? Каçса кайса кулаççĕ халь ачасем. Хырăмĕсене тытса пĕр-пĕрне пӳрнепе тĕллесе «динозавр!», «питекантроп»!», теççĕ. Çитрĕ савнмалăх самант. Учитель те кулать. Ăçта кайса кĕрĕн?

– Ку вĕт, мĕн вĕт, – чарăнать кулма Ванюк. – Çăл пиртен тепĕр хут çын туса хурасшăн вĕт. Хальхисем пăсăк тет. Çĕнĕ эволĕци пуçлать. Çĕре чулпа çапнăран çапла пулчĕ ĕнтĕ ку.

– «Çăла ан сур, ĕçме кирлĕ пулать», теççĕ. Ĕне кăтӳ çăл патне тапăра аннă вĕт. Унтах ĕне тени мĕн ĕнтĕ, сыснă-шăнă, çăла вараланă. Тулай Иванĕ вăл, хăвăрах пĕлетĕр, тен, хăй те çавăнтах тула тухнă. Çăл çилленсе çитнĕ те...

– Çăл çеç мар, çĕр хăй тарăхса кайнă. Вăл пирĕн кашни хусканăва циссе пĕлсе выртать. Ăçта унта чул, пирус тĕпне çĕр çине пăрахма юрамасть. Сурма ту юрамасть, апла. Çĕр чăмăрĕ калама çук хăватлă шутлав машини. Тен, вăл турă пекех хăтланма пултарать. Енчен те çĕнĕрен эволюци пуçлать-тĕк, çапла пулма пултарать.

– Чăн та çапла пулсан, ку пирĕншĕн, пĕтĕм этемлĕхшĕн калама çук пысăк хăрушлăх кăларса тăратать. – хăрама пăрахмасть Ванюк. – Эпир пач кирлĕ мар килсе тухатпăр. «Юман пĕтсен чăваш пĕтет» тесе ахальтен каламан пуль. Пурнăç йывăççи те пĕтрĕ вĕт. Мĕн сăлтава пула куç умĕнче тенĕ пек сӳнсе сывлăшра ирĕлсе кайрĕ?

– Кун пекки пур-ха вăл. Пур япала та пĕтет. Йывăç кăна мар, çын та вилет, – лăплантарать учитель. – Хăш-пĕр

кактуссем çеçкене ларсанах хăраççĕ, пулăсем те пур ун йышшисем. Вăлча сапаççĕ те вилеççĕ. Хăраса ӳкме кирлĕ мар. Тен, кам пĕлет, пурнăç йывăççи тепре шăтса тухĕ.

– Вăл та пуль, халь тин ăнланса пыратăп, пиртен кăна килме пултарать. Эпир ĕлĕкхиллех сĕмсĕррĕн йăлт таптаса пырсан тĕнче йывăççи кăна мар, çын хăй те пĕтет. Кӳлĕ акă тепре çил-тăвăл кăларать те, пурне те çĕр çинчен шăлса тăкать.

Ку каллех хăратать. Пĕрре тӳссе курнă та, тăвăл мĕнне пурте пĕлеççĕ. Тăвăл шӳтлеме юратмасть. Ун пек ан пултăрччех, шутлаççĕ шкул ачисем. Вара вĕт вĕсен йăранĕсем те пĕтеççĕ. Экзамен та тытаймаççĕ. Пурнăç чăн экзамен тыттарнине хальлĕхе вĕсем тăнкарса илеймеççĕ курăнать. Пĕрремĕш чан çапнă ĕнтĕ. Илтрĕ-ши ăна халăх? Ыранхи пухура мĕн калĕ вăл?

Михха мучи, тĕпсĕр çăл кусĕ умне çитнĕскер, шыв çийĕ çине тĕлĕнсе пăхса ларчĕ. Вăл, чăн та, чисти чĕрĕ чун пек курăнать. Шыв çийĕн çутă хум вылять, тĕпĕнчен чĕре пек пăл-пăл! тапса тăрать. Мучи кĕл тума хатĕрленчĕ. Кăшт шухăшласа ларнă хыççăн шыв умĕнче ӳксе пуç çапрĕ. «Ырлăх-сывлăх парсамччĕ, – аран-аран илтĕнет мăкăртаткалани, – ĕç хыççăн ĕçсе ăша кантармалăх, уявра сыпса савăнмалăх пар, таса шывăм. Эпĕ çăл куçран кăшт ăсса илнĕшĕн каçар, эпĕ сана уншăн ĕçпе тавăрса парăп. Час сан юшкăна кăларса тĕрлĕ-тĕслĕ курăк ӳстерĕпĕр, çăлри сиплĕ шывпа шăварăпăр. Айăп ан ту, сип пар, пил пар пурăнма». Çак сăмахсемпе ват çын, мăчавăр темелле-и ĕнтĕ ăна халĕ, çăла ӳпĕнсе пĕр сыпкăн шыв ĕçрĕ, унтан таса та çап-çут шыва канистрăпах ăсса илчĕ.

Шыв çийĕ çав вăхăтран вĕттĕн-вĕттĕн хумханса илчĕ. Ялтăр-ялтăр! çиçрĕ хум тăрри. Тăрисен хорĕ тата хытăрах кĕрлерĕ. Кун пек каланисем çут çанталăка килĕшрĕç пулас.

Мучие хӑйне те питӗ канлӗ пулса кайрӗ. Вӑй та кӗчӗ пек. Шыв ҫине татах ӗҫес тесе ӳпӗнчӗ те, тӗлӗнсех кайрӗ. Ҫӑл куҫ тӗпӗнчен тенӗ пек ун ҫине темле палламан ҫын пӑхса илчӗ. Сухаллӑ хӑй, анчах сухалӗ шурӑ мар, хура. Пит-куҫӗ те темле ҫамрӑк – ҫиҫет кӑна. Тахҫан таҫта курнӑ пек ку ҫынна. Тӳрех ӑнкарса та илеймерӗ мучи ку вӑл хӑй пулнине. Ҫамрӑкрах чухне ҫаплаччӗ вӗт-ха!

Шыв ӗҫесси пулмарӗ. Шухӑша кайнӑ мучи, мучи те мар пуль халь, сиплӗ шыв тултарнӑ канистрине ҫӗклерӗ те ҫӑмӑллӑн кӑна килӗ еннелле утса кайрӗ. Акӑ вӑл чӗрӗ шыв, чӗрӗ шыв, мӗлтлетрӗ ун пуҫӗнче. Эпир вӗт ку таранччен вил шыв ӗҫсе пурӑннӑ. Ку вара чӗрри, ҫан-ҫурӑмпа сӑн пите ҫӗнӗлӗхпе вӑй кӗртекенни! Эрех мар. Сӑра та мар. Чӗр шыв кирлӗ пире! И-ях! кӑшкӑрса ячӗ утса пыракан старик. Ку хӑйӗншӗн те питӗ ӑнсӑртран пулчӗ пулас. Чарӑнса тӑчӗ. Хӑй тӑрӑх пӑхкаласа илчӗ. Ҫамрӑк ҫын пек ахӑлтатса кулса ячӗ. Ял еннелле ҫил пек вӗҫтерчӗ. «Чӗрӗ шыв! Чӗрӗ шыв!» – илтӗнсе юлчӗ аякран.

Халӑх вӑйӗ

Пуху кун пек кӗрлесе тӑрасса никам та кӗтмен пулас. Лавкка умӗнчи лапамра пӗр ҫӗре яхӑн ҫын пуҫтарӑннӑ. Хӗрарӑмсем уйрӑммӑнтарах тӑраҫҫӗ. Ваттисем тепӗр ҫӗрте. Ҫамрӑксем ҫукпа пӗрех. Нумаях та мар ачасем биологи учителӗ таврa пуҫтарӑнса тӑнӑ. Мӗн пулать те мӗн килет тесе шутласа тӑраҫҫинех кусем.

Михха пичче пухӑва шӑп та лӑп каласа хунӑ вӑхӑтпа пуҫларӗ. Кӗтӳ хунӑ. Тӗп ӗҫсене пуҫламан. Ҫавӑнпа та пулӗ кашни хӑйне ирӗклӗ те ҫав вӑхӑтра пӑшӑрхануллӑрах туять.

Ара, юлашки вăхăтра ялпа тем те пĕр пулса иртет те – пăшăрханмасăр! Староста та пăшăрханать.

– Юлашки вăхăтра, – пуçлать вăл тахçанах тĕвĕлесе хунă шухăшне, – ял пĕтес патнех çитрĕ. Мĕн туса пурăнать ял халăхĕ – калама та хĕн. Сăмахран, акă, шкул хупăнас хăрушлăх сиксе тухрĕ. Ялта вĕт пĕр вăтăр ача пур–и, шкула каяканни? Вĕсем те, ӳсерех панисем, Ташкиле çӳреççĕ. Кун пек пулсан шкул пĕр-тепĕр вунă çултан хупăнать. Кăçалхи çур çулта кăна вунă тăватă çынна çăва çине ăсатрăмăр. Кун чухлĕ çын нихçан та вилмен. Çуралнисем вара икĕ ача. Хăвăрах танлаштарса пăхăр. Пĕр тепĕр алă çултан, апла, ял та пĕтет. Мижер ялĕ тахçантанпах чаплă та хăватлă ял пулнă. Халĕ вара? Халĕ акман-вырман çĕрсем те пур. Халĕ, тен, пире çĕр те кирлĕ мар? Пĕрлешӳллĕ хуçалăх пĕтсе пырать. Фермăсем пушă лараççĕ. Ялта ваттисем кăна тăрса юлчĕç. Мĕн тесе хăваласа кăларса ятăр ачăрсене тăван килĕрсенчен? Мĕн, ют çĕрте кăна укçа çапма пулать терĕр-и? Укçа тесе ял çапла юхăнса вырттăр-и? Мухтавлă Мижер ялĕ çĕр çинчен çухалтăр тетĕр-и?

Михха пичче пĕр кана чарăнса илчĕ. Ял халăхĕ кĕрр! кĕрлесе кайрĕ.

– Çĕр–Аннемĕр те кун пек лару-тăрăва чăтайми пулчĕ пулас, – тухса тăчĕ маларах Хĕветĕр Хилиппчă. – Иртнĕ çил-тăвăла пурте ас тăватăр. Сăхăт çырминчи пулă çухалчĕ. Уйра путене авăтма пăрахрĕ. Кураксем те вĕт йăва çавăрма пăрахрĕç. Выльăх-чĕрлĕх пĕтсе кайрĕ. Тырпул та вĕт, халĕ ĕлĕкхи мар. Гектартан пĕр çирĕм центнер илсен савăнса тăратпăр. Ку тухăç çителĕксĕр. Çавăнпа та чухăн пурăнатпăр мар-и?

Халăх тата хытăрах кĕрлесе кайрĕ. «Мĕн тумалла тет вара?» – илтĕнет унтан та кунтан. Ку шухăша шутламан мар.

Ку шухăш тахçантанпах пуç тӳпинчен шăтарса тухнă та кашни кун ял çийĕн вĕçсе çӳрет.

– Акă мĕн! – пуху варринех сиксе тухать Ванюк. – Çырмасене, уйсене юшкăн кăлармалла. Тислĕк вырăнне пултăр. Юшкăнĕ тĕпсĕр кӳлĕре чылай. Тата ахальли те мар пулас. Çил-тăвăл хыççăн вăл ăçта ӳкнĕ, çавăнта курăк питĕ хăвăрт ӳсет. Кӳлĕ хĕрне йывăç та ӳссе ларнăччĕ... Анчах вăл теме пула пĕтрĕ. Курăкĕ вара ӳсет. Енчен те ял халăхĕ юшкăн кăларас ĕçе хутшăнсан, ял тавра, çырмасенче те курăк ешерме пуçлĕ. Вара тин выльăх шучĕ ӳсĕ. Тырпул та тухăçлă пулĕ.

Шкул ачи çапла хĕрӳллĕн калаçни ял халăхне тĕлĕнтерсе ячĕ. Кулкалакансем те тупăнчĕç.

– Мĕн тĕпсĕр кӳлли пултăр? – шăл йĕрет Тулай Иванĕ, – Курăс хутмалăх та çук. Юшкăнĕ те унта пĕр çăпала ăсса илмелĕх.

Кăна илтнĕ халăх ахăрсах кулса ярать. Ара, Тулай Иванĕ çав калаçнă вăхăтра пуçне çын илтмеллех шан-шанн! çапса кăтартать. Тăм писменсем тет ĕнтĕ.

– Юшкăнне кăларма пулĕ-ха ăна, сапропелла, теççĕ, – лăпкăн кăна тăсать ача шухăшне ял агрономĕ, вăлах пĕрлешӳллĕ хуçалăхăн ертӳçи, Галина Ивановна. – Анчах удобренисемсĕр те май килмест. Вĕсем вара хаклă. Илме укçа çук. Сухалама, акма-вырма техника çитмест. Вĕсем те пĕтнĕпе пĕрех. Мĕн тумалла тет. Кăна никам та пĕлмест.

Калас пулать, Галина Ивановна, вăлах Петрова, питĕ тарăхса çитнĕ. Анчах çав тарăхăва халăх умĕнче вăл пĕрре те кăтартмасть. Мĕн-ма тесен халăх тахçанах ĕçлеме пăрахнă. Кăшкăрса та пăхнă вăл, усси пулман. Халăх пĕрлешӳллĕ хуçалăх ĕçĕнче хăйне тек тупайман, тарма тытăннă. Хуçалăх ертӳçисем те, вĕсем умлă-хыçлăн темиçе улшăнса пычĕç, тарса пĕтрĕç. Вара тин, ку ĕçе хăрарăм кăна пултарать тесе, ял

халăхĕ Галина Ивановнăна ертӳçĕ пулма суйларĕ. Хăй питĕ патвар вăл.

– Ку пĕтен тĕнчене çĕнĕрен пуçласа ярас пулать. Акă мĕн! – хĕрӳленет Ванюк. – Тĕпсĕр кӳлĕ хăй çапла калать.

Пĕр ăпланса шухăша кайса тăран халăх тепре кулса ярать.

– Пурнăç йывăççи хăй çапла каларĕ! – тек пытарса тăраймасть хăйсенпе мĕн пулса иртнине Ванюк. Вăл çак пĕр-икĕ кунтах мĕн тӳссе ирттернине каласа парать. Вĕсем мĕн çăтмахри пĕлӳ йывăççин улмине çинĕ. Халь тин мĕн тумаллине те пĕлеççĕ. ку сăмахсем халăха ухмахлантарсах яраççĕ. Хăшĕ-пĕрисем чулпа çапса хăваласа яма та хатĕр.

– Кай кунтан! – хăмсарать ăна Тулай Иванĕ. Хăйне вăрăпа тытнăшăнах кураймасть тем? – Тупăннă кунта пĕлӳçĕ! Сансăрах пĕлеççĕ. Акă агроном мĕн калать! – Çак сăмахсемпе ачана тĕрте-тĕртех халăх хушшине кĕртсе ярать. Аптраса ӳкнĕ Ванюк хирĕç тăмасть. Çтаппан çавăнпа усă курса ун карттусне куç таранах пусса лартать. Лĕхĕл-лĕхĕл! кулать хăй.

– Тăхтăр-ха, тăхтăр, – ача хутне кĕрет учитель. Кунта ним кулмалли те çук. Çут çанталăка ăна итлеме пĕлес пулать. Йывăç та тем те пĕр каласа кăтартма пултарать. Вăл япăх ӳсет-тĕк, апла, çĕр япăх. Çĕре лайăхлатас пулать. Çавă кăна. Кунта ним кулмалли те çук. Юшкăнĕ те вăл ахальли мар пулас.

Хĕветĕр Хилипччă халăха хăй тĕпчевĕпе паллаштарать. Юшкăнĕ те, шывĕ те питĕ чĕрĕ япаласем мĕн. Енчен те вĕсемпе усă курма мел тупсан, питĕ лайăх пулнă пулĕччĕ тет. Халăх пĕрех иккĕленет.

– Çав панулмине эпĕ те çинĕ! – таçтан вăй тупăнать вăтанса тăракан Нинукăн. Ара, каччăпа пĕрле пулнă-ха та! – Эпĕ те пĕлетĕп. Эпир туса илекен тырпула, пĕтĕм çимĕçе хăй

халлĕн ӳсме вĕрентес пулать. Çапла каларĕ мана пурнăç йывăççи.

– Мĕнле-мĕнле? – аптраса ӳкет агроном. – Кун пеккине илтмен.

Кун пеккине пухăва пухăннă хĕрарăмсем те илтмен. Нинука питĕ сăнаса пăхаççĕ. Кам хĕрĕ пулчĕ-ха ку, текелеççĕ.

– Кашни ӳсен-тăран пĕр-пĕрне пулăшса, хӳтĕлесе тăрать. Çемьери пек. Калăпăр, эпĕ те вĕт аннене пулăшатăп, анне те мана ас тутарсах тăрать. Çут çанталăкра пур япала та пĕр-пĕринпе пулăшуллăн çыхăнса тăрать. Вăрман, пурте пĕлетĕр вĕт, хăй тĕллĕнех ӳсет. Çаранра та тем тĕрлĕ курăк. Ахальтен мар ку. Пирĕн те çапла тума ăс çитересчĕ. Вара акмасăр тумасăр тыр вырса илĕпĕр.

Ку пушшех те савăнтарса ярать. Хальхинче хĕрарăмсем те кулкалаççĕ. Ай, ку сан Марье аппа, сан хĕрачу тем те пĕлет текелеççĕ. Нинук вара, каласса каларĕ те, каласанах питĕ вăтанса кайрĕ. Вăлт! çеç çаврăнса ачасем патне Ванюкпа юнашар кĕрсе тăчĕ.

– Эпĕ малтанлăха сăнавлă участок туса пăхма сĕнесшĕн, – тăсать хăй шухăшне биологи учителĕ. – Шкулти йăрансем ытла та пĕчĕккĕ. Эсир пире пĕр вунă гектар çĕр уйăрса парсан, эпир ăна хамăрах пăхса тăрăпăр. Техникăпа пулăшма тивет, паллах.

Учитель калани халăха ӳкĕте кĕртет. Тулай Иванĕ те халь тин кулма пăрахать. Агроном та пулăшма хатĕр. Халăх икĕ çырма пуçĕнчен пуçласа Самать таран ахалех тăсăлса выртан çĕре сăнавлăх уйăрса пама килĕшет. Юшкăн турттарма та çывăх. Тен, ĕç ăнса пырсан, шыв пăрăхĕсем те хума май килĕ. Çапла шутларĕ халăх. Апла, йăлт пĕтмен-ха Мижер çыннисем. Акă тепре авалхи пек çĕкленсе илĕç те, тĕнчипех çăтмах туса хурĕç.

Тепĕр кунне пĕтĕм халăхпа тенĕ пек юшкăн кăлармa тухрĕç. Кашни витре йăтнă. Ара, ял ĕçченĕ вăл мĕн тумаллине каламасăрах пĕлет. Машинпа вĕт унта патне пыраймастăн. Шурлăхлă. Экскаватор та кĕреймест. Витрепе вара сăрта йăтма пулать. Машинĕ самосвал йышши кирлĕ. Çавăн йышшине панă та хуçалăх ертӳçи.

Халăх пухăнсан Михха мучи мала тухса тăчĕ те, çăл умне чĕркуçленсе ларчĕ. Пуç тайса тем мăкăртатма тытăнчĕ. «Каçар пире, – тет пулас ку ăрăмçă, – эпир сана усал тума килмен. Пулăшу ыйтатпăр. Юшкăн пар. Шыв пар. Ахаль тумăпăр. Тырпул ăнса пулсан сана та тăрантăпăр. Мĕн чухлĕ илсен те тĕппи сан ан курăнтăр». Çак сăмахсемпе мучи ӳксе пуç çапрĕ те ывăçпа шыв ăсса илсе пĕр-икĕ сыпкăм ĕçрĕ. Юшкăнĕпе питне сĕрчĕ.

Тĕпсĕр çăл куçа çакă килĕшрĕ пулас. Шы çийĕн вĕттĕн-вĕттĕн хумсем çĕкленчĕç. Хĕвел çути хум тăррисенче пин-пин çутă çутрĕ. Çут çанталăк та ыр сунать тейĕр. Ват çын хыççăн учитель сĕннипе пурте çапла шыв ĕçсе пылчăкпа сĕрĕнчĕç. Халь тин айккинчен пăхсан ку кулăшла та курăнать пуль, анчах пурте питĕ савăнса тăраççĕ те, пурне те вăй кĕрсе кайнă та, шӳт-кулă кăна янăраса тăрать икĕ çырма пуçĕнче. Ан тив, халь тин вĕсем тăван çĕрпе вараланнă, ан тив, тен, вĕсем авалхи Месопотамине аса илчĕç... Халăх юнĕ вăраннă, ку пĕрре пăхсах курăнать. Акă Михха мучипе Хĕветĕр Хилипччă вĕрентсе пынипе Самать енчи уй çине пылчăк купи хыççăн пылчăк купи ӳссе ларма тытăнчĕ. Салатма кирлĕ мар теççĕ. Çумăр çусан çĕре хăех сăрхăнса анса каять. Çумасан шăваратпăр теççĕ. Акмалли мĕнне учитель малтанлăха курăк кăна акса пăхасшăн.

Çак ĕçе аякран пăхса тăрсан, халăх темле пушар сӳнтерме пуçтарăннă, тейĕр. Çынсем черетленсе тăнă та алăри витресене пĕрин аллинчен теприне парса тăраççĕ. Ĕç хăвăрт пулса

пырать. Çĕ «пушарĕ» те, пур пулсан, кун пек ĕçлесен час сӳнет. Савăнăçлă хăйсем. Кун пĕрле карр! тăрса ĕçленине ас тумаççĕ те. Ваттисем кăна «ĕлĕкчĕ те, ĕлĕкчĕ» текелеççĕ. Çамрăксем «пуçра çавра çĕлĕкчĕ» тесе шӳтлеççĕ. Ку нимене пурте тухнă пек те, çапах та Тулай Иванĕпе Çтаппан курăнмаççĕ. Ахăртнех вĕсем ку ĕçе ĕненмеççĕ.

Пĕр кун тăршшĕнчех, «халăх сурать кӳль пулать», теççĕ-и-ха, юшкăна турттарса та хучĕç. Тĕпсĕр кӳлĕ вара мĕнле пулнă, çаплипех юлчĕ. Юшкăнĕ те пĕтмерĕ, шывĕ те хухмарĕ. Çăл куç чĕри ĕлĕкхи пекех пăл-пălл! туса тапса тăрать. Апла, вăл чăнласах тĕпсĕр! Ăна, тен, малашне пуç çапма тытăнмалла. Çапмалла-и, çапмалла мар-и, пĕрех, анчах та кашни пĕлет, ку чĕрĕ шывсăр тек пурăнма май çук. Çут çанталăк çынна хăй аллине тăсса пачĕ. Чĕрине те уçрĕ. Хăйне усал тунисене те манса кайрĕ, тен. Ара, çын тени, ун ачи-иç! Халĕ тин пĕтĕм çĕр-шыв ачисем мĕн хăтланнине çĕр амăшĕ пек кăмăллăн пăхса выртрĕ.

Хăрушă ĕç

Тепĕр кунне ир-ирех, хĕвел тухичченех вăранса кайрĕ Ванюк. Шăм-шак тем сурать пек. Ĕнер кунĕпех ĕçленĕ те, ăнланмалла ĕнтĕ. Ку çеç те мар-ха. Тем, ун чĕри сасартăк пăшăрханса ӳкрĕ, инкек пулассăнах туйăнать, çавăнпа та ача вырăн çинчен хăвăрт кăна сиксе тăчĕ те тумланса урама тухрĕ. Тем çитмест ăна. Тен, тăри тени? Тăрисен хорĕ çуккă вĕт! Тӳпе шăп тăрать. Сӳӳ! туса çӳçенсе кайрĕ ача чĕри. Ырра мар ку! Ванюк хăй те сисмерĕ, ăнланмарĕ те, тĕпсĕр çăл куç

еннелле тапса сикрĕ. Çавăнта темскер пулнă! Çĕмрен пек вĕçтерсе чупса çитрĕ вăл кӳлĕ хĕрне. Унта, çапла, инкек!

Такам çăл куçне тем пысăкăш чул пăрахса хупласа хунă. Шарт! сикрĕ ача чĕри. Çил-тăвăл тухсан тем курса ларăпăр! Хăвăртрах! Ванюк çăл кутнех чупса пычĕ те чула илсе пăрахма тăчĕ. Ăçта унта? Тем пысăкăш чул хускалса кăна илчĕ. Кун пек йывăр чула пĕччен йăтаяс çук. Çăла вăл пусăрласах хунă. Шывĕ те тухмасть. Çук, кун пек юрамасть тесе ача тепĕр хут тапăнса пăхрĕ. Хальхинче çĕклесе мар, шутарса пăхас терĕ. Чул, чăн та, хускалчĕ. Аялта пылчăклă-ха та, шутарма та пулать пуль. Татах, тата хытăрах мекĕрленчĕ ача. Кăвапи талса кайиччен мекĕрленчĕ. Çăл уçăлсах çитнĕччĕ ĕнтĕ. Шывĕ те юха пуçланăччĕ. Çав вăхăтра шалта тем талт! туса талса кайрĕ. ача самантрах сывлăшсăр пулса ларчĕ. Хускалаймасть те. Кăвапа тĕлĕнче питĕ-питĕ хытă ыратать. Кăвапи талчĕ пулинех! Ку пĕтĕмпех пĕр кĕтмен çĕртен пулса иртрĕ те, ача аптранипе ним тума пĕлмерĕ. Пĕлсен те ним те тăваймăн. Кăвапа тĕлĕнче ыратни хускалма та памасть. Шыв шăнкăртатса юхни кăна кăшт лăплантарать ача чĕрине. Çăл куç ĕлĕкхи пекех пăл-пăлл! тутарса тапать. Таврара шăп. Çав вăхăтра хĕвел Сăхăт çырминчен сиксе тухрĕ хĕвел пайăркисем шыв çийĕн выляма пуçларĕç. Халь тин пурте йĕркеллĕ пек ĕнтĕ. Анчах пĕрех тем çитмест. Тавралăх ытла та шăп. Шăнкăр-шăнкăр! шыв юхни кăна илтĕнет. Унччен те пулмарĕ, тăрисен хорĕ сасартăк пĕр харăссăн юрласа ячĕ. Ку хăй пĕр симфони пулчĕ. Ванюк вар тĕлĕнче ыратнине пăхмасăрах тин кăмăллăн кулса выртрĕ. Пулчĕ, терĕ пулас. Халь тин тĕпсĕр кӳлĕ çилленес çук. Ял çийĕн те çил-тăвăл çĕкленмĕ... Унăн куç умĕнче ванса пĕтнĕ ял ӳкерчĕкĕ курăнса илчĕ, курăнса илчĕ те мĕлке пек çухалчĕ. Тек ун пекки пулмĕ! Ача шухăшĕпе пĕр пулса, çăл куç та «тек ун пекки пулмĕ» тенĕ пекех варкăш

çил кăларса ача çӳçĕсене вĕçтеркелесе илчĕ. Чуна ку пушшех те ляплантарчĕ. Тав тунă пекех пулчĕ.

Михха мучи çав вăхăтра çул çинче пулчĕ. Чĕрĕ шыв ăсса килем-ха текелесе тем мăкăртаткаласа пычĕ вăл. Ун хăйĕн шухăшĕ пур вĕт-ха! Çав сăра-эрех вырăнне халăх тĕпсĕр çăл куç шывне ĕçме тытăнсан тем пекехчĕ. Чĕрĕ шыв темрен те хăватлăрах пек. Вăй кăна мар кĕртет, чуна та темле вылянтарса ярать. Куç-пуçĕ вара эрех ĕçнĕ чухнехи пек пĕрре те анрамасть. Хальхи çамрăк ачасем, аттун, шутлать ват çын, шыв вырăнне урнă ĕне сĕтне ĕçме пуçларĕç вĕт. Аллинче ун пĕр пушă витре чăнкăртаткаласа пырать. Чăнкăр-чăнкăр! илтĕнет шăпланнă тавралăхра. Тем ун пек пулакан марччĕ-çке ирпе, шутлать мучи, çанталăк улшăнать-и, тем. Çав вăхăтра тăри хорĕ юрласа яни ăна шарт! сиктерчĕ. Çӳлте-çӳлте, куç курман çĕрте тăрисем теме пĕлсе каçса кайса юрлаççĕ. Михха мучине ку питĕ килĕшет. Апла, йĕркеллех пулать тет.

Йăркеллех те мар çав. Çăл хĕрринче ахлатса выртакан ачана курсан вăл хыпăнса ӳкет. Ку шурлăхлă çĕре çапла тем пысăкăш чул ăçтан килсе выртнинчен тĕлĕнет. Халь тин Ванюк каласа ăнлантарса пани те çырлахтармасть старостана. Витрине çăл кутне пăрахса хăварсах ял еннелле чупать. Хăвăртрах васкавлă пулăшу чĕнсе илес те чула çăл хĕрринчен тата аяккарах шутарса хурас тет. Вăхăт нумай та иртмест, яла васкавлă пулăшу машини персе çитет, врачсем пулăшнипе Ванюка пульницăна леçеççĕ. Ванюкăн кăвапи талнă.

Усал хыпар утпа çӳрет теççĕ. Нумай та вăхăт иртмест ял халăхĕ тĕпсĕр кӳлĕ патне пухăнать. Вăй питти арçынсем чула самантрах çавăрса хураççĕ те тата аяккарах шутарса хураççĕ. Çук, таçта илсе каймаççĕ. Çакăнтах пултăр, теççĕ. Халь тин çăл кутне пыма çăмăлрах пулĕ, çăрăлмĕ. Чула кам илсе килсе хуни пирки те калаçкалаççĕ. Анчах алăран ярса тытман та

кама пит пӳрнепе тӗллесе кӑтартӑн. Шавлакаласа тӑнӑ хыҫҫӑн халӑх саланать. Кашнин килте хӑйӗн ӗҫӗ пур, кунта пуҫ ватса тӑнипе вӑл малалла каяс ҫук. Ҫӑл куҫӗ те, чулӗ те мӗнле пулнӑ ҫаплипех выртса юлаҫҫӗ. Саланнӑ ҫынсенчен пӗри те чул ҫине темле саспаллисем ҫырса хунине асӑрхамасть.

Учитель тавра пуҫтараннӑ шкул ачисем вара Ванюк патне пульницӑна кайма шут тытаҫҫӗ. Пуричен ытла Антон пӑшӑрханать. Пульница, калас пулать, икӗ ҫырма пусӗнчен чылай аякра, район центрӗнче ялтан пӗр вунӑ ҫухрӑмра вырнаҫнӑ. Ҫавӑнпа та ачасем ҫула ҫурранах тухаҫҫӗ. Автобус мӗн кӗтсе вӑхӑт ытларах та иртет терӗҫ пулӗ ҫав. Акӑ пӗр ушкӑн ача тем калаҫса ҫул тӑрӑх тусан кӑларса таплаттарса пырать.

– Мӗн тума ярса тытнӑ-ши вӑл ҫав чула? – пӑшӑрханать Нинук. – Кайран та, ҫын пухӑнсан та илсе пӑрахма пулнӑ вӗт-ха ӑна.

– Паттӑра тухасшӑн пулнӑ пулӗ, - ним пулман пек каласа хурать Ҫтаппан. Утнӑ чухне хӑй пӗрмаях хӗр ҫумнерех пыма тӑрӑшать. Ун ҫине куҫ хӳрипе те пулин пӑха-пӑха илет. Ҫакна Нинук та сисмест мар.

– Тӑхтаса тӑма та май килмен пуль, – хӳтӗлет тусне Антон. – Мӗншӗн тесен ҫӗр ҫилленсе кайма пултарнӑ. Вара каллех ял ҫине тӑвӑл килсе ҫапатчӗ. Ванюк ҫавна пӗле тӑркача васканӑ та, тӑхтаса тӑма юраман.

– Кам килсе хунӑ-ши чулне? Ӑна пӗччен ҫын йӑтаяс ҫук, – тӗшмӗртет Нинук.

– Кирек кам пулсан та вӑл питӗ хура чунлӑ ҫын. Тепӗр тесен чулӗ вӑл ҫӑлтан аякрах та мар икӗ ҫырма пуҫӗ тӗлӗнче выртатчӗ мар-и-ха? Ӗлӗк унта киремет йывӑҫҫи пулнӑ тет. Авалхи чӑвашсен ҫӑви те ҫавӑнтах пулнӑ тет, – тем те пӗлет Антон. Аслашшӗ каласа панӑ пулинех!

– Тетĕн хӳри кĕске, тет. Ăçтан пĕлетĕн вара эсĕ ку япаласене? Эсĕ ял ачи те мар вĕт-ха, – утнă çĕртех ура хурам пекки тăвать Çтаппан.

– Асатте каласа парать мана. Вăл тем те пĕлет. Чăваш халăхĕ çав киремет йывăççине касса янăшăн пĕтет, тет. Çав йывăç питĕ хитре пулнă, тет. Кăвак юман майлă пулнă, тет.

– Ха-ха-ха! – кулса ярать Çтаппан. Урипе тапа-тапа тусана Антон çинелле ярать. Тем çиллентерет ăна. Мĕн çиллентернине хăй те пĕлмест. – Кăвак юман мĕнне кам пĕлет, кам курнă?

– Çав, эпир курнă пурнăç йывăççиех пулман-ши вăл? – тĕшмĕртет Нинук. – Вăл та питĕ хитреччĕ. Асамат кĕперĕ пек ялтăрса тăратчĕ. Çухалчĕ. Касса ярасран хăрарĕ пулинех. Тулай Иванĕ те ун тавра явăнса çӳретчĕ мар-и-ха, – тахçан хурăн катине сыхланине аса илет хĕрача. – Унран тем те кĕтме пулать. Эсĕ те ун таврах явкаланса çӳреттĕн. Улмине те эсĕ татрăн.

– Эпĕ мĕн, ман сире пулăшас килчĕ. Улми вара мана тивĕçмерĕ те, – кӳренем пекки тăвать Çтаппан.

– Сан валли те пулман вăл, апла. Ан пăшăрхан.

Ачасем пĕр кана пĕр чĕнмесĕр утаççĕ. Час вĕсем шкултан вĕренсе тухĕç те пурнăç çулĕпе малалла утса кайĕç. Мĕнле пулĕ ĕнтĕ вăл. Кашнин хăйĕн шухăшĕ. Антон шутлав машини çинчен шутлать. Нинук Ванюка хĕрхенет. Çтаппан вара хĕр çине пăхса пырать. Темле вăрттăн шухăш тĕвĕленет ун пуçĕнче. Вăл шкул пĕтерсенех хулана вĕренме кайма шутлать. Эх, тет вăл ăшĕнче, Нинук та пĕрле пулсанччĕ... Кашнин хăйĕн шухăшĕ...

– Итле-ха, – тет Çтаппан Нинука хăй патне туртса илсе. – кăшт юлса утар-ха. Ман санпа калаçмалли пур.

– Мĕн тата! Васкамалла пирĕн.

– Халь тин сан васкамалли çук. Вăл чирлĕ. Тек акă ура çине те тăраймĕ. Грыжа ун. Сиплесе ярсан та, хăвах пĕлетĕн, каллех çав тĕлтех тепре пулать. Йывăр япала тек çĕклеме юрамасть. Ялта та вăл тек пурăнаймĕ. Ялта йывăр ĕçлемелле.

– Мĕнле хăятăн эсĕ çапла калаçма! – хăмсарать аллипе хĕр. – Эпир ялтах çăтмах тăватпăр тенĕ.

– Ха! – кулам пекки тăвать каччă. – Ялта никам та ку таранччен çăтмах мар, ырă пурнăç та тăвайман. Ял вăл тамăк. Кунта эсĕ резина атăпа фуфайкăсăр пуçне урăх ним те кураймăн. Ха!

– Ялта укçаллă пулма çук-им вара?

– Çук! Мĕншĕн тесен ял хула аллинче. Унăн хулари çынсене тăрантса пурăнмалла. Хуларисем вара ĕçлемесĕрех çиеççĕ. Тутлă çиеççĕ тата!

– Ан тыттар. Ĕçлемесĕр мĕнле çиĕн?

– Мĕнле-мĕнле? Пасарта сутă туса, акă мĕнле.

Хĕрача чĕнмест. Кун пек каланисене вăл хăй те пĕрре кăна мар илтнĕ-ха. Амăшĕ те ăна килте ан юл тет. Ман пек пылчăк çăрса ан пурăн тет. Кашнин амăшĕ хăй ачине ырă сунать, лайăхрах пултăр тет. Ку, паллă.

– Атя, пĕрле кайăпăр хулана. Мĕн тăван халь çав чăлах Ванюкпа? Эпир хулара çăтмах туса хурăпăр. Кайсан эпĕ сана качча илĕп. Тух мана качча!

– Кĕтсех тăр! – мăнаçланать хĕр. Анчах ун чĕринче темле çĕлен явăнать тейĕн. Темле ĕмĕт. Хула. Ялтăртатать кăна. Ун хăйĕн хваттерĕ, машинĕ, тăхăнмаллисем... Ялти амăшĕн пĕр пĕчĕк пӳрт мар ĕнтĕ, чăн та. Çапла мĕскĕн пек пурăнса ирттерме çуралман ĕнтĕ вăл, чăн та. Ванюк та... Ванюк çине тек шанма юрамасть. Усси пулас çук.

– Ну, мĕнле, – хистет каччă.

Хĕр чĕнмест. Вăл иккĕленет. Кун пек юратăва сутнă пек пулать вĕт-ха. Тепĕр тесен... Юрату вăл лайăх, анчах кашни кун çиес килет. Çитет серте яшки çисе пурăнса. Ялта ытлăн-çитлĕн аш-пăш та лекмест. Амăшĕн пенсипе нумай малалла кайăн-и?

– Юрать, – тет хĕр шăл витĕр. – Анчах качча илес пирки ан та ĕмĕтлен. Малтан пирĕн вĕренсе тухмалла-ха.

Маларах утса кайнă Антон вĕсем мĕн калаçнине тăнламарĕ. Ун хăвăртрах тусĕ патне çитсе ӳкес килчĕ. Тем пулнă ĕнтĕ унпа, тем пулнă. Михха пичче кăвапи талнă терĕ. Мĕн япала вăл? Антон пуçне çĕклесе пăхрĕ. Çӳлте тăрисем тĕрĕлтеттереççĕ. Тăрисем ачасен пуçĕсем çинчен каймаççĕ. Ялта та çапла каçса кайса тĕрĕлтеттеретчĕç, халĕ те çаплах. Вĕсен юррипе пырса кĕчĕç те вĕсем хула майлăрах йĕркеленĕ район центрне. Пырса кĕчĕç те тăри юрри те вĕçленчĕ.

Пульницăра выртакан Ванюк та канăçне çухатнă. Операци тумалла теççĕ. Грыжа. Йывăр çĕклеме юраман çав. Халь тин ĕнтĕ ним те тăваймăн. Хăрамаллиех ним те çук тесе лăплантараççĕ тухтăрсем. Анчах ача чĕри вырăнта мар. Вăл тĕпсĕр çăл куçпа çыхăннă ял шăпи пирки шутлать. Пурнăç йывăççи те куç умĕнчех. Çут çанталăкпа пĕр чĕлхе тупма вĕренсе çитсен кăна телейлĕ пулма пултарассăн туйăнать. Çавăнта кăна çăлăнăç. Акă пĕр пĕчĕк япала кăна тейĕпĕр, çĕр çине ан сур, тейĕпĕр. Çакна тытса пырсанах çын лайăх енне йăлт улшăнса каяссăн туйăнать. Чăн та, хăвна кун кăтартнă Çĕр-Аннемĕр çине мĕнле çапла сурса хума вăй çитет-ха çынсен. Ку, паллă, ăна пăхăнтарас тесе тунă япала. Çынна та вĕт, пăхăнтарас тăвас тесен, мĕнле те пулин майпа япăхлатса кăтартма тытăнаççĕ. Айван та вăл, ухмах та, мĕскĕн те... Вара çав çынпа тем те тума юрать пек килсе тухать. Ара, эсĕ

унран аслӑрах та, ӑслӑрах та. Апла, ӑна пӗтерме сан право та пур. Тӑн кӗртме ӗнтӗ...

Кун пек шухӑшсем ача пуҫне нихҫан та кӗрсе курман та Ванюк хӑйӗнчен хӑй тӗлӗнсе выртать. Пурнӑҫ йывӑҫҫин ҫимӗҫне ҫини пулӑшать тем! Тем те пӗлет вӑл халь. Енчен те ялта тӗп-тӗрӗс ака ҫаврӑнӑшне йӗркелесе ярсанах ҫӗр лайӑхланма пултарасса та пӗлет. Мӗн хыҫҫӑн мӗн акмаллине те чухлать ҫак пӗчӗк агроном. Ӳсен-тӑрансен пурнӑҫне те, вӗсене мӗнле тӑрантмаллине те чухлать пек. Ҫӗре ҫулран ҫула лайӑхлатса пырсан кӑна тырпул тухӑҫӗ ӳсет. Ун пек пултӑр тесен выльӑх нумай тытмалла, уя тислӗк кӑлармалла. Выльӑхӗ пултӑр тесен курӑк акмалла. Пулчӗ те. Ҫӗр ҫаврӑнӑшӗ хӑй тӗллӗнех ҫаврӑнса йӗркеленсе каять. Ҫавӑнпа та хальхи хуҫалӑх ертӳҫине Ванюк ӑнланмасть. Мӗншӗн вӑл ӗне фермине пӗтерчӗ-ха? Тем, ахальтен мар ку!

Ҫавӑн пек шухӑшсемпе аташса выртакан пульница пӳлӗмне пӗр ушкӑн ача йӑтӑнса кӗни Ванюка савӑнтарсах ячӗ. Халь тин вӑл пӗччен мар. Нинук та кунтах! Юлташӗсем тем те пӗр ыйтса пӗлеҫҫӗ, каласа та параҫҫӗ. Операцирен хӑрамалла мар теҫҫӗ. Ванюк халь хӑй те хӑрамасть. Вӑл халь нимрен те хӑрамасть. Час акӑ ял лайӑхланса ҫӗнелсе кайӗ те...

– Акӑ мӗн! Эпӗ кунта пульницӑра чылай шутласа выртрӑм та, чӑн малтан, пӗтнӗ ӗне фермине тепӗр хут хута ямалла терӗм. Выльӑх-чӗрлӗхсӗр май килмест.

– Фу! – терӗ пӗр кӗтмен ҫӗртен Нинук, – вара пирӗн фермӑра ӗҫлемелле пулать-и? Таса мар, пархатарсӑр ӗҫ. Эпӗ вара хулана вӗренме каятӑп. Топ-модель пулатӑп.

– Манӑн та ӗне хӳрине пӑрса ҫӳрес килмест. Тулай Иванӗ пур вӗт, ҫитет. Ҫитмесен эс пулӑшатӑн, – лӗхӗлтетсе кулса ярать Ҫтаппан. Эпир Нинукпа хулана каятпӑр.

– Апла иккен. Эпӗ вара хуларан яла килетӗп. Ялта кунта ӗҫ мӑй таран. Пуринчен ытла ҫӗрпе, ӳсен-тӑрансемпе пӗр чӗлхе тупма вӗренмелле. Вара, вӗсене ӑнланса илсен кӑна пурнӑҫ малалла кайӗ тетӗп. Эсир ҫак ырлӑхран тарса каясшӑн-и-ха вара?

– Мӗн ырлӑхӗ вара кунта. Кунта укҫа тума май ҫук. Укҫасӑр вара халь мӗн пурнӑҫ? Хӗрсен те кунта мӗн туса пурӑнмалла тет. Ӗлӗкхи пек ҫӗтӗк фуфайка тӑхӑнса ҫӳремелле тетӗр-и?

Хулара та ӗҫе уяв тумӗпе ҫӳремеҫҫӗ, – хуравлать Антон. – Хулара мӗн ҫу сӗрсе хунӑ тетӗр-им? Телей тение ӑҫта ҫуралса ӳснӗ, ҫавӑнтах тупмалла!

– Ҫук вара! Кирек мӗн калӑр та, эпӗ фуфайка тӑхӑнса ҫӳрес ҫук. Хула хӗрӗсенчен мӗнрен япӑх вара эпир. Вӗсен асфальт тӑрӑх чаплӑ туфлисемпе шаклаттарса ҫӳремелле тет, пирӗн вара пылчӑк ҫӑрмалла...

– Ун пек каламастӑнччӗ вӗт-ха эсӗ ӗлӗк, мӗнле шӑна ҫыртса илнӗ сана? Эсӗ мар-и-ха вара вӑл ялта та ҫӑтмах туса хуратпӑр текенни, – аптрасах каять Ванюк.

– Мӗн ҫӑтмахӗ! Акӑ мӗн курса выртан ху та. Эсӗ вӗт тек ху та ялта ӗҫлеймӗн. Кӑвапи талнӑ ҫын тек вӑй хурса ӗҫлеймест ӗнтӗ вӑл. Санран мӗн усси тет халь.

– Ӑ-ӑ! Акӑ мӗнле иккен кунта лару-тӑрусем, – сасартӑках ӑнланса илет Ванюк. – Апла, эсӗ тек ялта пурӑнас тесе те шутламастӑн...

– Ҫук. Ҫын асапланса мар, ырлӑх курса пурӑнма ҫуралнӑ. Хӗрарӑм валли вара ялта нимле хӑтлӑх та ҫук. Анне те ялта ан юл тет. Ман пек кунта пылчӑк ҫӑрса ан пурӑн тет.

– Мӗнех, – сасартӑк кичемленсе каять ача. Ыттисем чӗнмеҫҫӗ. Ҫтаппан кӑна тутине сарса пӑрахнӑ. Кун пек килсе

тухасса вăл хăй те тĕлленмен курăнать. Хĕр тени хăех ун аллине кĕрсе ӳкет вĕт!

– Тĕрĕс калан, Нинук! Эпир, эсир кунта кирек мĕнле çăтмах туса хурас тесе тăрăшсан та, ялта юлмастпăр. Çăтмах тенине ăна хулара тахçанах туса хунă. Ялта кунта ухмахсем кăна пурăнаççĕ, – хăпартланать Çтаппан.

– Эсир вара мĕн, çăкрсăр-тăварсăр тăрса юласран та хăрамастăр-и? – ыйтать вĕсенчен Антон. – Çăкăр тени асфальт çинче ӳсмест вĕт-ха вăл.

– Укçа пулсан таçта та ӳсет, – пур кăмăлтан ăхăлтатать Çтаппан. Нинук та, пĕрре пăхсах паллă, ку шухăшпа килĕшет.

Кун пек калаçнисем Ванюк кăмăлне хуçсах пăрахаççĕ. Аманни çитмест. Инкек çине синкек тенĕ пек кун пек калаçнисем тата хытăрах амантаççĕ мар-и? Хальхинче кăвапинчен те хытăрах. Хальхинче чĕреренех пырса çапаççĕ. Кам тетĕр тата? Ун юратнă хĕрĕ, савнă Нинук. Ах, çав хĕрарăм тени! Епле чее вăл. Кăшт кăна юрăхсăра тухрĕ, çавăнтах пăрахма хатĕр. Ача куç умне сасартăк чеен кăна пăхса тăракан Нинук сиксе тухать. Аллинче хăйĕн панулми, акă вăл ăна татах çыртса илчĕ е вă-шт! ывăтса ячĕ. Акă мĕн, тĕшмĕртет каччă. Нинук хĕр пулса çитнĕ те хăй шăпи пирки шутлать. Ялта пурăнсан ăна пĕтессĕн туйăнать. Хулара вара вăй илсе тата хитреленсе каяссăн пек... Тĕрĕсех те пуль ку. Кăна Ванюк та ăнланать. Вăл та çав пĕлӳ йывăççин çимĕçне çисе курнă, вăл та мĕн тумаллине пĕлет. Анчах унăн ялтах юлмалла, ялтах çăтмах туса хумалла. Çавă пурнăç йывăççине тепĕр хут ӳсерсе çитĕнтерсен те аванччĕ те... Çук пулĕ çав. Çĕтрĕ пулĕ вăл...

– Мĕнех, – ассăн сывласа илет Ванюк. – Çулу такăр пултăр. Яла килес тăвас пулсан вара кĕрсе тухма манса ан

кай. Хулара ху патша майри пек мĕнле пурăннине хăть мухтанса каласа парăн.

– Апла пулсан, чипер юл, – терĕ те хĕр вăрт çаврăнса тухса кайрĕ. Ун хыççăн Çтаппан тапса сикрĕ. Пĕр сăмах та каламарĕ. Пӳлĕмре пĕр кана шăплăх хуçаланчĕ.

– Ан кулян, тусăм, – хускатрĕ çав шăплăха Антон. – Эпир санпа акă тем те пĕр шутласа кăларăпăр. Хĕр тени шанчăксăр çав вăл. Хĕр чухне хĕрĕх теççĕ-и-ха? Туслăх вара ĕмĕрлĕхе.

Çав сăмахсемпе Антон Ванюка пырса ыталарĕ. Икĕ тус тем шутласа тем чухлех ларчĕç. Врачсем пырса операцие хатĕрленмелле темен пулсан, тен, татах та ларатчĕç пулĕ, çавă татрĕ вĕсен тĕл пулăвне. Антон Ванюка ырлăх-сывлăх сунса, тепĕр кунне килме шантарса пульницăран тухса кайрĕ.

Юрату асапĕ

«Инкек çине синкек», тесе ахальтен каламаççĕ мĕн. Ванюк пуçĕ çине умлăн-хыçлăн йăтăнса аннă пăтăрмахсем ачана анратсах пăрахрĕç. Унăн чи таса юратăвĕ, пурнăç хыттăнрах килсе çапсанах, ăна пăрахса хулана тухса каясшăн. Вĕренмелле-ха, ку та тĕрĕс. Вĕренмесĕр те май килмест. Анчах мĕншĕн çав вĕренес тени хулапа кăна çыхăннă вара?

Асапланса çитнĕ каччă куçĕ умне савнă хĕрĕпе пĕрле çӳренĕ самантсем сиксе тухаççĕ. Мĕнле хаклă вĕсем халь тин! Акă Ванюкпа Нинук каçхи çутăра çăтмах евĕр курăнакан Сăхăт çырми тăрăх уçăлса çӳреççĕ пек. Хăçан пулса иртнĕ ку самант? Нумай та вăхăт иртменччĕ вĕт-ха! Халĕ вара тахçан-тахçан пулса иртнĕ пекех туйăнать. Ун чухне вĕсем çиччĕмĕш класра

вёренетчӗҫ пулас. Пӗчӗк ача пекех пулнӑ ҫав, вӑтаннӑ. Пӗр-пӗрне ыталас вырӑнне ҫырмари хурӑнсене ыталаса ҫӳретчӗҫ. Йывӑҫ урлӑ ҫапла пӗр-пӗрне юратни халь тин кулӑшларах та курӑнать. Каччӑ кулса илет. Ҫав вӑхӑтрах кунта калама ҫук пысӑк тасалӑх, пӗтӗм тӗнчене юратмалӑх туйӑм палӑрса тӑрать. Ҫав ыталаса ӳстернӗ хурӑнсем халь тин тек каччӑпа хӗре тек кӗтсе илеймӗҫ ӗнтӗ. Ванюк чӗри ыратса-ыратса каять. Ача хӑй чӗринчен хӑй тӗлӗнсе выртать. Макӑрать те мар-и-ха вӑл. Вӗри куҫҫулӗ, пӗрремӗш юрату куҫҫулӗ, пит ҫӑмартийӗ тӑрӑх юхса анать. Ӑна та асӑрхамасть каччӑ. Мӗншӗн тесен унӑн халӗ кӑвапи кӑна мар, чӗри те ыратать. Ун чухне, хальхи пек ас тӑвать, ҫав ҫуллахи тӗттӗм каҫ ҫап-ҫутӑччӗ. Тулли уйӑх ҫути айӗнче пӗтӗм тӗнче кӗмӗл тӗслӗн ялтӑрса выртатчӗ. Нинук пичӗ ҫав сӗтлӗ ҫутӑ айӗнче шап-шуррӑн курӑнатчӗ. Каччӑ ун ҫине ытарайми пӑхатчӗ. Вӑтаннипе пуль хӗр хурӑн айнерех кӗрсе тӑма тӑрӑшатчӗ. Унта вара хуп-хураччӗ. Хурӑн туни кӑна шурӑ ҫурта пек ҫунса ҫутатса тӑратчӗ. Пӗр хурӑнне ҫапла икӗ енчен ыталаса тӑнӑ чухне мар-и-ха вӗсем ялтах пурӑнас, ял вырӑнӗнче ҫӑтмах туса хурас тесе калаҫрӗҫ. Ун чухне Ванюк пуҫӗнче Нинукпа пӗрле пурӑнмалли ҫурт проекчӗ те ҫуралнӑччӗ. Тӗлӗнмелле проект. Ҫурт тени вӑл ҫут ҫанталӑкран уйӑрӑлса тӑмалла мар. Вӑл йывӑҫ пек ӳсмелле. Ҫав йывӑҫ айӗнче Адампа Ева евӗр пурӑнма шутланӑ та Мижер ачисем. Йывӑҫпа пӗрлех ӳссе ватӑлма шут тытнӑ. Ачисем валли те, ҫуралнӑ-ҫуралманах пурӑнмалӑх йывӑҫ лартма шухӑшланӑ. Пӳрт стенисене те ҫӳлех мар ӳсекен йывӑҫсенченех тума май пур вӗт-ха. Калӑпӑр, пӗр ват юман айӗнче шӗшкӗпе ҫӑка пит лайӑх пӗр-пӗринпе килӗштерсе пурӑнаҫҫӗ. Ку прокта Ванюк шӳтлесе кӑна шутласа кӑларнӑччӗ. Ара, ун чухне «Тарзан» ятлӑ кино курнӑччӗ мар-и ҫак. Акӑ ӑҫтан шӑтса тухнӑ ку идея! Вӑл ҫеҫ те мар. Халь тин ӑнланать ача, ҫут ҫанталӑкра пӗр япалана та

тивме юрамасть. Йывăç касни вара чи пысăк çылăх шутланать. Йывăç та чĕрĕ чунах вĕт-ха вăл! Пурнăç йывăççи! Мĕнле чунпа ăна касса вута ярăн? Апла, чи кирли, чăн малтан тумалли ĕç вăл – çут çанталăка сиен кӳресрен сыхланасси! Çакă ансат шухăш Ванюка хавхалантарса ячĕ. Ыратнисем те манăçа тухрĕç. Пĕр самант. Хурлăхпала савăнăç хушшинче пурăнни пулчĕ ку. Пĕр самант çеç çав. Савăнăç тени самантлăха кăна килет. Хурлăхĕ халĕ, акă, ĕмĕрлĕхе пулĕ...

Çапла пĕр вĕриленсе те пĕр сивĕнсе выртакан чирлĕ çын пӳлĕмне çав вăхăтра хирургпа пĕрле медсестрасем пырса кĕчĕç, ачана, малтанрах каласа хунă пекех, операци тума илсе кайрĕç. Операци мĕнле иртнине Ванюк ас тумарĕ, çывăрттарса янă хыççăн вăл темшĕн, тĕлĕкре ĕнтĕ, аманнăскер, тĕпсĕр çăл куç кутне çитсе ӳкрĕ. Ача Михха мучи пек çăлран пулăшу ыйтрĕ кăна, шыв питĕ вăйлă тапса тухрĕ те Ванюка йăлтах хупласа хучĕ. Икĕ çырма пуçĕнче тем пысăкăш кӳлĕ. Çав кӳлĕре çарапакка ача çăмăллăн кăна ишсе çӳрет пек. Пулă тейĕн. Хаваслă хăй. Ишрĕ-ишрĕ те чăтаймасăр кăшкăрса ячĕ. Çав саспа вăранса кайрĕ... Вăл операци сĕтелĕ çинче выртать мĕн. Сасси те... Ыратнипе кăшкăрса янă пулас. Кăвапа тĕлĕнче халĕ те ыратать.

«Ан хăра, – тет хирург тăна кĕнĕ ачана, – ыратни иртсе каять вăл. Паллах, малашне йывăр çĕклеме юрамасть».

Йывăр çĕклеме юрамасть пулсан ялта мĕнле пурăнмалла тет-ха, чăн та, аса килет Нинук калани. Çĕр ĕçĕ йывăр, вăл – паттăрлăх. Кам çĕр ĕçĕпе пурăнать, çавă чăн паттăр та чи таса çын. «Таса çын!». «Таса çын»!». «Таса çĕр!». Явăнаççĕ чирлĕ ача пуçĕнче тем тĕрлĕ шухăшсем. Енчен те, чăн та, çĕр çине темле ăпăр-тапăрсем пăрахмасан, сурмасан... Ăна ача пек таса курса тăрсан, çын хăй те чунпа тасалса, вăйланса каяссăн туйăнать. Мĕн çитмест, мĕн çитмест çынна? Чăн малтан

тасалăх çитмест. Унтан вара хитрелĕх, чăнлăх, ырăлăх... Тем те çитмест халь ача чĕрине. Анчах пĕрремĕшĕ вăл, паллă, тасалăх. Çав тасалăха çухатма пуçланă вĕт вăл хăй те! Акă Нинука та кĕвĕçет, ялтан каяс тенĕшĕн питлет. Хĕрачана хăй ирĕкĕпе хăйне мĕн кирлине суйласа илме памасть. Юрататăн пулсан савнă çын валли тем те туса пама хатĕр тăмалла вĕт-ха ăна! Тĕнче аслă. Ял кăна мар илĕртет Ванюка, хăйне те. Вăл та, тен, космонавт пулса çăлтăрсем патне вĕçсе кайĕччĕ. Юрамасть. Çут çанталăк ăна, тен, хăй суйласа илнĕ. Ун аллипе хăйне ырă тăвасшăн. Хăйне кăна мар, пĕтĕм ял халăхне, пĕтĕм тĕнчене çăласшăн. Çакăн пек шухăшсем ăçтан тата мĕн тума пырса кĕнине те ăнланамасть ача. Ача кăна вĕт-ха вăл! Вун çиччĕре кăна! Çапла çамрăк пуçпах тĕнче шăпине хăй çине илет. Халь тин вăл пуриншĕн те яваплă пек туять. Нинукшăн та! Кайтăрах! Пурнăç акă ăна хăех каяллах тăван ялах çаврăнса илсе килет. Пурнăç çаври çапла вăл. Эсĕ ăçта кирлĕрех, çав тĕлех çаврăнса илсе çитерет.

Çак шухăшсемпе лăпланса Ванюк каллех çывăрса каять. Хальхинче ку сиплĕ ыйхă. Тĕлĕкне вара каллех, çавнах курать. Вăл тĕпсĕр кӳлĕре шыва кĕрет пек. Шывĕ тăрна куçĕ пек таса, хумĕсем кĕмĕл тĕслĕ. Пулă пек ярăнса ишсе пырать вăл. Тутлă ăна, кăмăллă, сиплĕ... Сасартăк темле сасăсем илтĕнсе каяççĕ. Таçта çапăçу пырать пек. Ванюк шывра та мар иккен. Вăл тимĕр хĕç йăтнă, вăл пĕчченех, Тишле юлташĕпе кăна тăрса юлнă... Ыттисем, пĕрле çапăçнисем, тахçанах çĕре кĕнĕ. Акă халĕ вĕсене те тăшмансем хупăрласа илнĕ. Икĕ çырма пуçĕнчех пек ку. Анчах аялта тем пысăкăш шыв. Тинĕс те, тен. Çавăнпа та вĕсем халь тин тек ниçта та кайса кĕреймĕç, çакăнтах çапăçса вилмелле пулать. Ванюк та мар вăл халь. Ячĕ те ун, тĕлĕнмелле те, Самать. Çапла, çапла! Çакă икĕ çырма пуçне мижерсем халĕ те Самать теççĕ. Упраса хăварнă

пулать пархатарлӑ ял халӑхӗ ҫак хаяр ҫапӑҫура пуҫне хунӑ ҫын ятне. Халӑхшӑн пуҫне хунӑ ҫынна, никам та, чӑн та, манас ҫук. Чанк-чанк! хӗм кӑларса янӑратаҫҫӗ пӑлат хӗҫсем. Самать ӑста вӑйпут. Ҫӗршер ҫапӑҫура туптанӑ хӑйӗн ӑсталӑхне. Халӗ те, кӑна питӗ шанать вӑл, ӑна никам та ҫӗнтереймӗ. Самате тӑван ҫӗр хӑй пулӑшса тӑрать. Самать вӑйлӑ, Самать хӑватлӑ! Анчах ҫав вӑхӑтра ӑна хыҫалтан такам пырса ҫапать. Ҫаврӑнса пӑхать те вӑйпут хыҫалта хӑйӗн юлташӗ Тишле тӑнине курах каять. Вӑл ҫӗкленӗ пулать ун ҫине хӗҫ, ун ҫилли касрӗ пулать-и-ха чӗрине? Тишле тӑшмана парӑнса хӑй пурнӑҫне ҫӑлас тенӗ. Вӑл улшӑннӑ. Ҫав вӑхӑтрах, вилес патне ҫитнӗ Самать хӑй те пачах урӑх ҫын пулнине ӑнланса илет. Вӑл Ванюк! Ӑна касаканӗ – Ҫтаппан!

Темле питӗ хӑраса вӑранса каять Ванюк ку ыйхӑран. Вӑл пульницӑрах выртать пек. Хырӑмӗ те паҫӑрхи пекех ыратать. Тен, паҫӑрхинчен те хытӑрах. Чӑнах та такам хӗҫпе чикнӗ пекех ыратать ун кӑвапа тӗлӗнче. Анчах ача шӑп выртать. Тӗлӗкрен тӗлӗнет. Ӑнланать те. Ҫӑл куҫа чул пӑрахса пусарса хураканӗ никам та мар – Ҫтаппан. Пулӑшакнӗ те пулнӑ – вӑл та хамӑр ял ҫынниех. Тулай Иванӗ. Ҫавсем кустарса антарнӑ та икӗ ҫырма пуҫӗнчи тем пысӑкӑш чула ҫӑл ҫине. Ҫавсем кӑна курӑнмарӗҫ Самать уйне пылчӑк кӑларнӑ чухне. Ҫтаппан Нинука илӗртсе хулана илсе каяс тени те ахаль мар. Куҫ умӗнчех – ҫӗлен пек авкаланса пурнӑҫ йывӑҫҫи ҫине хӑпарса кайни те. Ун чухне те вӑл Ванюкпа Нинука сыхласа ҫӳренӗ. Намӑссӑр, кӗҫҫе пит! Ҫӗлен!

Шак-шак-шак! илтӗнет ҫав вӑхӑтра алӑкран шаккани. Кӗме ирӗк панине кӗтмесӗрех алӑк уҫӑлса каять те пӳлӗме канистра шыв йӑтнӑ Михха мучи кӗрсе тӑрать.

– Эпĕ сан валли сиплĕ шыв илсе килтĕм, – тет вăл. – Акă тĕпсĕр çăл куç шывне ĕçсе пăх-ха. Час чĕрĕлетĕн. Эпĕ ĕçкелерĕм те çак кунсенче, халĕ хама питĕ вăй-халлă туятăп.

Мучи, пĕрре пăхсах паллă, чăн та, темле çамрăкланнă пек курăнать. Сухалĕ те ытла кăвак мар. Куçĕ те çамрăкăнни пек чалтăртаттарса пăхать. Ача килĕшессине кĕтсе тăмасть мучи. Тумбочка çинчи пĕр стакана шыв тултарса ĕçтерет. Лăш! пулса каять чирлĕ çын ăш-чикки.

– Акă, операци тунă вырăна та сĕрер-ха. Эпĕ пĕр ывăç пылчăк илсе килтĕм çав çăлран. Вăл та сиплĕ пек туйăнчĕ. – Ырă çын алли çыпăçуллă. Вăр-вар сĕрсе ячĕ кăвапа тĕлне вăл çав Самать уйне кăларнă сарă пылчăка. – Врачсене ан кала. Хирĕç тăма пултараççĕ. Ан шиклен. Пулăшать.

– Тав, – теме çеç хал çитерет ача. Шывпа пылчăк сиплĕ пулнине вăл хăй те ĕненет. Пĕрре кăна мар ӳпне выртса ĕçнĕ вăл тĕпсĕр çăл куç шывне. Тӳрех вăй илнĕ пек пулнă. Кăшт ларса каннă та ним пулман пекех малалла талпăннă. Икĕ çырма пуçĕнчен, йывăççем лартса тултарнăччĕ те ун чухне, выльăхсене кĕртмен. Çавăн чухнех Ванюк хăйсен ĕни валли вăрман сыхлама тухсан, пĕр мих курăк татса кĕретчĕ. Вăрман курăкĕ сиплĕ тетчĕç. Ĕнине те вăл хăех сăватчĕ. Пĕчченех пурăнать халь Ванюк. Ун чухне те пĕчченех пек. Амăшĕ чирлĕччĕ. Ашшĕ ун яла килсе те курăнмастчĕ. Халĕ акă амăшĕ те çуккă. Вăл вилнĕренпе ĕнтĕ чылай вăхăт иртрĕ. Çавăнпа та Ванюк хăйне питĕ тăлăххăн туять тепĕр чух. Ялтан унăн та тепĕр чух таçта çити тухса каяс килет. Анчах амăшĕ тăван киле ан пăрах тени тытса тăрать. Çав сăмаха халь тин каланă пек аса илет те, каллех вăй кĕрет. Ара, амăшĕ чĕртнĕ вучаха епле сӳнтерĕн-ха!?

Çав курăк миххине йăтни аса килчĕ Ванюка. Халь тин ун пек мар ĕнтĕ. Халĕ ялта пурте люцерна акса илеççĕ те хĕл

каçмалăх курăм çителĕклех хатĕрлеççĕ. Шыв ĕçнĕ хыççăн вĕлт! кăна çĕклесе илетчĕ çав миххе Ванюк... Вĕлт! çĕкленсе ларчĕ вырăнпа выртакан ача. Хăйне темле вăйлă пек туйрĕ. Кăвапа тĕлне кĕпе аркине çĕклесе пăхрĕ те унта нимле çĕвĕ те курмарĕ. Операци тунă хыççăн темле çĕвĕ пеки те пулин пулмаллах вĕт-ха вăл! Мучи те тĕлĕнет. Хыпашласах пăхрĕç. «Ара, чĕрĕ шыв ĕçĕ вĕт ку»! – теççĕ. Мучи Ванюка тепĕр стакан шыв тултарса парать. Чирлĕ çын, чирлех те мар пуль халь, ĕçет. Юмахри пек туять хăйне. Вырăн çинчен тăрса ларать. Иккĕшĕ те ку япалана курсан савăннипе ахăлтатса кулса яраççĕ.

Çав вăхăтра палатăна хирург пырса кĕрет. Хăраса ӳкет. Ванюка вăйпа тенĕ пек вырăн çине вырттарать. Пăхать. Тĕлĕнет. Нимĕн те ăнланмасть. Каласан та ĕненмест. Кирек мĕнле пулсан та, операци тунин ним палли те çук пулсан та, пульницăрах юлма ыйтать. Пĕрех сана пăхмалла тет. Заключени çырмалла. Мучипе Ванюк килĕшеççĕ.

Хирург тухса кайсан ватă çынпа çамрăк ача пĕр авăк шăп лараççĕ. Пуçра тĕрлĕ шухăш. Тĕпсĕр кӳлĕ тĕлĕнтерме пăрахмасть. Ку пĕрре. Тепри – Ванюк юратăвĕ. Сывалса çитнĕ ача пушшех те тунсăхлать. Халь тесен халь сиксе тăрса тухса тарĕччĕ ку пульницăран, çук – юрамасть. Сăмах панă. Йĕркеллĕ пултăр тенĕ. Ванюк та халĕ ĕнтĕ, операци тунă хыççăн, хăйне пысăк çын пек туять. Ун умра пысăк ĕçсем. Эх, Нинук юнашар пулнă пулсан-и?

– Акă мĕн шутласа хутăм эпĕ, – татать шăплăха мучи. – Чăваш килĕ сиплĕ сывлăшлă, чĕрĕ шывлă, çĕр кăвапаллă пулмалла.

– Анне ăшшиллĕ, хĕрӳ вучахлă, таса çĕрлĕ, – хушса хурать ача.

– Нумай ачаллă, юратуллă, çемьеллĕ... Çавăн чухне кăна телейлĕ пулĕ чăваш ачи, – ахăртнех хулана тухса кайнă ывăлĕшĕн тунсăхласа калать Михха мучи. Вăл та пĕччен юлнă, арăмĕ вилнĕ. Юрать-ха мăнукĕ Антон килкелесе каять. Вăл пулман пулсан мĕн уссиччĕ ку пурнăçа пурăнни?

Мучипе ача, шутласа ларма вăхăт тупăннă-ха та, ял пурнăçĕ еплерех пулмалли пирки шутласа каяççĕ. Ванюк хăй шухăшĕпе çирĕпленсех çитет. Ялтах, ялтах ун пурăнмалла! Ялтах телей тупмалла! Çăтмах тăвас тени пĕрре те айван шухăш мар. Сăмахран, акă, ял урамĕ тăршшипе халиччен те чул сарман. Мĕне пĕлтерет ку? Виççĕр çул ытла пĕрле пурăнаççĕ мижерсем, виççĕр çул ытла пылчăк çăраççĕ. Кашни çул тейĕпĕр, кашни çул пĕрер утăм сарсан та кашни урам тахçанах чул çуллă пулмалла. Мĕн туса пурăнать халăх?

Ял ватăлса кайрĕ вĕт, шутлать мучи. Çамрăксем пурте ытти хуласене çĕклесе унта пурăнакансене лайăх пурнăç туса парас терĕç пулас. Килти ашшĕ-амăшне юрать теççĕ. Вĕсем пĕрех ватăлса вилĕç. Тĕнчипе ĕçлесе парать чăваш. Хăйне валли кăна ним те тумасть. Пиншер çулсем иртнĕ – мĕн тунă. Палли çук. Пур-çук çурчĕсем юхăнса кайнă, çуралнă пĕр ачисем тарса пĕтнĕ. Юта тухнă. Мучи çакна питĕ лайăх ăнланать. Мĕншĕн тарнине те ăнланать. Ялта тамăк пуçланнă. Çын хăйне çуратнă çĕре пăрахнă. Пăрахнă çеç мар, халь тин вăл, çĕрпе çапăçма пуçланă.

Çапла асапланса ларансем патне Антон чупса кĕрет. Хыпăннă хăй. Çӳçĕ-пуçĕ арпашсах кайнă.

– Нинукпа Çтаппан ялтан тухса кайрĕç, – пĕлтерет вăл питĕ пăшăрханса. Ванюка ку хыпар чĕреренех пырса çапать. Тӳпе йăтăнса анчĕ тейĕр.

– Кайччĕрех, вĕсемсĕрех тăвăпăр эпир хамăр пурнăça. Кайран, акă, килсе курĕç те тĕлĕнсе кайĕç. Мижерте те çăтмах-

çке, тейĕç. Пирĕн вара, пирĕн вара чăтас пулать, – темле тархасланă пек калаçать Ванюк. Хăй вара çав вăхăтра, хăй те сисмест пулĕ çав, «Чăт-чăт, тăван, чăт, тăван, пире чăтма тунă вĕт» юрра юрласа ярать. Мучипе ун мăнукĕ Ванюка курса тĕлĕнсе лараççĕ. Вĕсен шучĕпе халь унăн сиксе тăмаллаччĕ те Нинук хыççăн ыткăнмаллаччĕ. Чармаллаччĕ. Ку вара юрласа ларать.

– Такам пăснă пулĕ вĕсене. Ахальтен мар ку. Чиперехчĕ вĕт-ха, – шутлать мучи.

– Пурнăç йывăççи мар пулĕ те, – тĕшмĕртет Ванюк. – Ун куçĕ умне каллех Нинук йывăç улмине икĕ хутчен çыртса илни тухса тăрать. Вăл пурнăç йывăççи кăна мар вĕт-ха, вăл ырăпа усала та вĕрентет. Ванюка вăл ырра вĕрентрĕ пулĕ, Нинука усала... Ун пек те мар пулĕ. Ăшра камăн мĕн пулнă, çавă тухнă та шалтан. Çавна палăртнă та панулми. Нивушлĕ вара Нинук малтанах пăсăк кăмăллă пулнă?

– Пăснă пулсан эпир вĕсене час тӳрлетĕпĕр. Пирĕн вĕт чĕрĕ шыв пур, – бидонĕ çине тĕллесе кăтартать мучи.

– Чăн та, – ярса илет ку шухăша Антон. – эпĕ вĕсене Шупашкарта шыраса тупăп та çак сиплĕ шыва ĕçтерĕп. Ăна ĕçсенех чун тасалса вăйланса каять. – Таçта темле вилĕ шыв ĕçнĕ пулинех вĕсем.

– Ĕçнĕ, чăнласах ĕçнĕ! – тавçăрса илет мучи. – Çтаппан ашшĕ хуларан ещĕкĕ-ещĕкĕпе кĕленчесене тултарнă темле шыв илсе килнĕ. Çавна ĕçсе пурăнаççĕ вĕсем. Акă ăçта чăн сăлтавĕ!

– Çын чунĕ вара çапла шыв ĕçнипех улшăнма пултарать-и? – тĕлĕнет Ванюк. – Шыв ĕçнипех улшăнмасть пулĕ ĕнтĕ...

– Хăвна пăхса ил! – кулать мучи. – Ху та епле аванланса кайрăн. Чĕрĕ шыв ĕçрĕн те вăй илтĕн, вилĕ шыв ĕç – эсĕ те пĕтĕн.

– Чисти юмах! – аптраса ӳкет Ванюк. – Учительсем мĕн калĕç. Иккĕ паллă лартса парĕç.

Ачасем кулса яраççĕ. Кулса ячĕç кăна Ванюк чунĕ те çăмăлланса кайрĕ. Нинук, тен, юратма та пăрахман ăна. Хĕрачана, тен, илĕртнĕ кăна, тен, пăснă та...

Ахăрса кулса ларакансем патне пĕр ушкăн врачсемпе медсестрасем пырса кĕреççĕ. Ванюка ун-кун çавăркаласа пур енчен те пăхса тухаççĕ. Темле приборпа, УЗИ теççĕ-и, ăшчикне те сăнаççĕ. Ним те çук. Операци туни те, кăвапа тални те – ним палли те çук. Врачсене ку аптратсах пăрахать. Ним те çук-тăк, ним те тăваймастăн. Ванюка килех яма тивет. Вара тин «сывă» тесе тесе хут çыраççĕ те киле кайма ирĕк параççĕ. Ачасене çавă кăна кирлĕ. Шăкăр-шакăр тухса каяççĕ пульницăран. Мучи те каятчĕ. Чарăнчĕ. Ăсатма тухнă врачсене чеен кулкаласа пĕрер курка шыв ярса пачĕ бидонран. Лешсем аптраса тăракансем хирĕç пулмарĕç. Ĕçрĕç. Ĕçрĕç те хавасланса кайрĕç. Çакна курса тăракан мучи те савăнăçлăн лĕхлеткелесе тухса кайрĕ. Тупрăм терĕ пулас ял пурнăçне чĕртсе тăмалли меслет.

Чул вăрттăнлăхĕ

Мучипе ачасем пĕр калаçса тăмасăрах тĕпсĕр кӳлĕ патне çул тытрĕç. Çулĕ чылай вăрăм та калаçмалăх пур, калаççах кайрĕç. Чи касăкки кунта çĕр чĕлхи пулчĕ. Антон шухăшĕпе Çĕр-Аннерен хăйĕнчен пулăшу ыйтмалла. Вăл мĕн йалт ăнланать. Эпир вара непле те çĕр мĕн каланине тăнкараймастпăр. Тăнкăр-танкăрсем пек çӳретпĕр. Çĕр-Анне пире пурăнмалăх кирлĕ условисем туса парасшăн тăрăшать. Чăн та,

пĕр шутласан, çĕр çинче яланах чĕрĕ организмсем пурăнмалăх пĕр пекрех температура, атмосфера, шыв пур. Вĕсем улшăнмаççĕ. Çĕр туртăмĕ те пĕр пекрех. Кил-çурта йĕркелесе тăнă пекех тытса пырать Çĕр-Аннемĕр хăйĕн хуçалăхне. Çĕр хуçалăхĕ çĕр çинчи пурнăçа тытса пăхса пырать. Акă мĕн! Хуçалăхĕ вара вăл вăрттăн япала. Япаласен çаврăнăшĕсемпе çыхăннă. Пурнăçа кирлĕ газ, минералсен, шыв çаврăнăшĕсемпе çыхăннă. Чĕрĕ япаласен хăйсен çаврăнăшĕ. Çавăн йышши пурнăç çаврисем çинче тытăнса тăрать те тĕнче. Ăслав тени те çавах. Çĕр шутлав машини пек шутласа пурăнать. Мĕн талнă çаврана сыпать, çĕнĕрен пуçарса ярать. Çав ĕçре палăрать çĕр ăсĕ.

Ку шухăшсем Антон шухăшĕсем пулчĕç. Çĕре кирлĕ пек ял пурнăçне çĕр тавра çавăрса яма шутларĕç те çĕневçĕсем. Ялăн çĕнĕ çыннисем ĕнтĕ. Тĕпсĕр кӳлĕ вĕсене хитрен кулса илĕртсе кĕтсе илчĕ. Кунта ним те улшăнман. Шыв çийĕн вĕт хумсем чупаççĕ. Пăлт-пăлт! тапать çăл куç чĕри. Пурте пĕр сăмах чĕнмесĕр çăл хĕрринчи шур чул çине пырса ларчĕç. Чулран ăшă çапать. Тин çеç çăла пусăрласах пек тăнăскер халь ăна сыхласа выртать тейĕн. Ванюк чул катрашкисене алăпа сăтăркаласа пăхать. Тем пур пек ун çинче. Те çуркаланчăксем, те саспаллисем…

– Кунтарах пăхса илĕр-ха, – сăмсипе тĕксе тенĕ пек тем шырать чул çинче Ванюк.

Пурте чул çинчен тăрса ун çине ӳпĕнсе пăхаççĕ. Чул пичĕ темле питĕ пĕркеленчĕклĕ, çырулла пек.

– Саспаллисем вĕт кусем! – чăтса тăраймасть Антон. – Савăллă çыру! Питĕ авалхи. Пĕр пилĕк пин каярах усă курнă ку çырулăхпа. Месопотамире. Çавăнта темле шумерсем пурăннă теççĕ.

– Эсĕ ăçтан пĕлетĕн çак? – тĕлĕнет тусĕнчен Ванюк. Михха мучи шарламасть.

– Вуланă. Сăмах май, эпĕ шумер чĕлхине кăна мар, китай чĕлхине те чухлатăп.

– Мĕн çырнă вара кунта, – хутшăнать калаçăва мучи. Вăл та питĕ интересленсе кайрĕ пулас.

– Час вулатпăр. – хăпартланать çамрăк тĕпчевçĕ. – Кунта темле таса çĕр çинчен çырнă.

– Таса çĕр! – харăссăн кăшкăрса яраççĕ Ванюкпа Михха мучи. Пĕр-пĕрин çине пăхса илеççĕ.

– Эпир тахçан икĕ çырма хушшинчи таса çĕр çинче пурăннă, – вулать малалла Антон. – Çĕр мĕн каланине итлесе туса пынă. Анчах та каярахпа хăш-пĕр çынсем çĕртен кулма, ун çине сурма пуçларĕç. Çĕр чухăнланса кайрĕ. Эпир ăна пăрахрăмăр. Çĕнĕ çĕр шыраса çакă икĕ çырма пуçне килтĕмĕр. Кунта тĕнче йывăççипе тĕпсĕр çăл куç тупрăмăр. Вĕсем пирĕн пурнăç туррисем. Анчах тăшмансем пире йĕркеллĕ пурăнма памарĕç. Самать патша тăрăшнипе тунă патшалăх саланса кайрĕ.

– Самать патша! Таса çĕр! Шумер патшалăхĕ! Ăçтан? – умлăн-хыçлăн ыйтаççĕ пĕр пĕринчен Мижер ачисем. Вĕсем хăйсем те çак патшалăхпа çыхăннине туйса илчĕç пулас та, чунĕсем çӳçенсе илчĕç, ирĕксĕрех пĕр-икĕ утăм туса, чула пăрахса чакса кайрĕç. Темле чул-ха вăл? Тен, тухатнăскер, тен вăл пире те пĕтерĕ.

– Темле тĕнче йывăççи пирки сăмах пур кунта, – каллех Ванюк куçĕ умне сиксе тухать алчăртатса тăракан асамлă йывăç. – Çак икĕ çырма пуçне шăтса тухнă пурнăç йывăççи çинчен мар пулĕ те çырни?

– Çавах пулĕ. Тĕпсĕр кӳлĕ пирки те, – ăнланса илнĕ пек пулать Антон. – Анчах мĕнле-ха вĕсем, шумерсем ĕнтĕ, Сăхăт хĕрне çитсе ӳкме пултарнă? Хăйсене вĕсем субарсем тенĕ пулать.

– Субарсем? – анрасах каять Михха мучи. – Ара, Антон, эпир вĕт субарсен йăхĕнчен!

– Илтмен. Мана каламан.

– Ара, мĕн каламалли. Мĕн ĕлĕкрен пире субарсем тенĕ. Аттене вăрçа илсе кайнă чухне вара «аçу сан мĕн ятлă» тесе ыйтнă пулать те хушаматне ашшĕ ячĕпе Михайлов тесе çырса хунă. Çавăн хыççăн эпир Михайловсене тухса кайнă, хамăрăн чăн хушамата çухатнă. Чăннипе Субаровсем пулмалла эпир. Акă мĕн!

– Тăхтăр-ха, тăхтăр! Чăн та! Нумаях та пулмасть пĕр палестина ялне кăтартрĕç. Ячĕ çав палестинсен ялĕ «Субарей». Латинла çырса хунă. Хам куртăм, – хĕрсех каять Ванюк. – Пирĕн рат ячĕ-хушамачĕ мĕнли пулнă-ши? Эпир те Иванов хушаматпа çӳретпĕр.

– Сирĕн ратнере Йемен ятлă çын пулнă теççĕ. Çавах ял масарĕн пуçĕ. Чи ватти, апла. Йеменевсем пулма кирлĕ эсир, – тем тĕшмĕртет чи ватти.

– Йемен тени çав Месопотами енчи патшалăх мар-и-ха вăл? Субарейĕ те çавăнта. Сăхăчĕ те... Согдиана – пĕр-пĕрне пулăшса каласа пыраççĕ çĕнĕ те çав вăхăтрах авалхи шумер çыннисем.

– Таса çĕр тени вара мĕне пĕлтерет? – ыйтать йăлт аптраса ӳкнĕ Ванюк. – Тахçан чăвашра та çав ăнлав пулнă пулмалла.

– Пулмасăр, – ăнлантарать мучи. – Эпĕ çамрăкрах чухне ку сăмахпа пĕрмаях усă курнă. Çĕртен-шывран таси çук тетчĕç. Çĕрпе-шывпа тупа тунă, вĕсене пуç çапнă. Çĕре те, шыва та сурма хушман.

– Халĕ вара тавлашса тенĕ пек сураççĕ, – хутшăнать Антон. – ку пуринчен ытла хулара палăрать. Çурт умĕсене, асфальчĕ-мĕнĕ таран йăлт сурса вараласа пĕтереççĕ. Сурса хумассерен хăйсем эпир культурăллă теççĕ. Сураççĕ те çын çине тăрăххăн пăхса илеççĕ.

Антон калани пурне те култарса ярать. Ара, чăн та, кам асăрхаман пуль, хула çулĕсемпе утма май çук. Çӳп-çап пăрахса кăна мар, сурса найлакалантарсах пĕтереççĕ. Юрать çумăрĕ тепĕр чух çуса каять те – нимех те мар пек.

– Вара вĕсем, çав субарсем, çĕре сурса пĕтернĕ пулать-и? Ĕненме те çук, – тĕлĕнет Ванюк.

– Сурни-мĕнĕ, ку сăнарласа калани çех пуль, халĕ унта çав ĕлĕкхи вырăнсенче, чăн та, пуш хир хуçаланать. Тахçан тулăхлă пулнă çĕр пĕтнĕ. Çыннисем те, апла, куçса кайнă. Тен, эпирех пуль, çав çĕре пĕтерекенсем. Кунта çитрĕмĕр те, акă, кунтине пĕтеретпĕр, – шухăша путать Антон.

– Пĕтерместпĕр, – хĕрӳленет Ванюк. – Эпир кунта чăнласах çăтмах тăватпăр. Мăн асаттесем Месопотамире тăвайманнине кунта тăватпăр. Тĕпсĕр кӳлĕ те пур пирĕн. Вăл пулăшать. Пурнăç йывăççи те...

– Темле çав, – иккĕленет мучи. – Хăй хальлĕн ним те пулмасть пулĕ. Тав сăмахĕ кала, ваттисем хăйсен шухăшне çак вăхăта çитерме пултарнăшăн. Вĕсен йăнăшне тепĕр хут тăвас марччĕ, паллах. Авалхи субарсем пире виçĕ асамлă япала ярса панă. Çакă чул çыру. Унта Таса çĕр вĕрентĕвĕн паллийĕсем сыхланса юлнă. Ку питĕ паха. Пурнăç йывăççи. Вăл çухалнă пулсан та пирĕн Ванюка ăс парса хăварма ĕлкĕрнĕ. Тен, вăл та пач пĕтмен пулĕ-ха. Тепĕр хут шăтса тухассăнах туйăнать. Виççĕмĕшĕ вара – тĕпсĕр кӳлĕ. Ун вăйне эпир куртăмăр ĕнтĕ. Усă курма вĕренсен, чăн та, пĕтĕм халăх валли çăтмах туса хурăпăр.

Ку хăйне майлă пĕтĕмлетӳ пулчĕ пулĕ. Ванюкпа Антон, Михха мучи пĕр кана чул çине, тĕпсĕр çăл куç çине тимлесе пăхса тăчĕç-тăчĕç те ун-кун çаврăнкаласа пăхса ялалла уттарчĕç. Вĕсем мĕнле кайнине икĕ çырма пуçĕ кăна курса пăхса юлчĕ пулас.

Хула пăтăрмахĕ

Çтаппанпа Нинук ялтан пĕрле тухса кайрĕç. Шупашкар çулĕ вăрăм, шутламаллăх пур. Мĕн тесе тухса тарчĕ-ха Нинук хăй çуралса ӳснĕ савнă ялтан? Кăна вăл хăй те лайăххăн ăнланмасть. Амăшĕ малалла вĕренмелле тени те мар кунта. Ванюкăн кăвапи талнинче те мар ку хăтлану. Савнă каччине пăрахсах тухса тарать вĕт хулана... Çук, хĕртен халь хистесе ыйтсан та ним те калаймĕ вăл. Тен, чăн сăлтавĕ Çтаппанра? Нинук юнашар ларса пыракан каччă çине пăхса илет. Хитре ача Çтаппан. Унăн хура-хăмăр çавра куçĕсем таçта тинкернĕ. Ахăртнех, малашлăх çулне курсах пыраççĕ. Малашлăхĕ вара çул хĕрринчи тĕмсем пек вĕлтлетсе иртет. Тин кăна ялтаччĕ. Халĕ акă иккĕшĕ те коопреци техникумне вĕренме каяççĕ. Суту-илӳре кăна халь укçа тума пулать терĕ Çтаппан. Ку, тĕрĕсех ĕнтĕ. Сутуçăсем питĕ пуян. Вĕсем укçаллă. Укçа пулсан тем те илме пулать. Хĕр тени хитре япаласене юрататъ. Хура чулха, норка кĕрĕк, чаплă машина... Çавăн йышши япаласене курсан Нинук чунĕ таçта кайса кĕрет. Вăл тахçанах тĕвĕлесе хунă. Çав хитре япаласем ун аллинче пулаççех!. Çапла пултăр тесен хулана каймалла, укçа тума вĕренмелле. Ку вăрттăн ĕмĕт пулнă. Тутлă ĕмĕт. Ăна вăл, тен, хăй те ăнланман. Анчах пурнăç йывăççин улмине çинĕ хыççăн куçĕ яр уçăлса кайнă. Ку тĕнчере пурте

пĕрне пĕри улталаççĕ. Чăн малтан сутса улталаççĕ. Сутнăшăн укçа параççĕ. Пулчĕ те!

– Çтаппан, – тет хĕр хĕрӳллĕн. – Укçа нумай ĕçлесе илсен эсĕ мана мĕн илсе парăн?

– Машина илсе парăп. Мерседес.

– Ых! –каçăхсах каять хĕр. – эпĕ унпа яла мĕнле ярăнса пырса кĕретĕп... Кашни тĕл пулан çын куçне тусан кăна кĕрсе юлĕ.

– Ял тăрăх ярăнса çӳремелли япала мар вара вăл, мерседес тени.

– Мĕн тени вара?

– Престиж, тени.

Хĕрпе каччă пĕр кана шăпланаççĕ. Салонра шăп. Çул çинчи çынсем пурте тенĕ пекех тĕлĕрсе кайнă.

Çтаппанпа Нинук Шупашкара чиперех çитрĕç. Вĕсене иккĕшне те общежитине вырнаçтарчĕç. Документсем те йĕркеллĕ. Экзаменсем паркаласан, тен, вĕренме те кĕрĕç. Калас пулать, шкулта вĕсем начар мар вĕреннĕ. Учительсем малалла вĕренмелле, тетчĕç. Çавăнпа та каччăпа хĕр иккĕленмерĕç. Экзамен хыççăн экçамен пачĕç. Ăнăçлă килсе тухрĕ. Иккĕшне те техникума пĕрремĕш курса вĕренме илчĕç.

Вăхăт иртрĕ. Анчах Нинук яла килсе курăнас темерĕ. Намăс та ăна кăштах. Çтаппанĕ те хăпма пĕлмерĕ. унпа пĕрле вĕсем кашни каçах тенĕ пек дискотекăсене, тусăвкăсене çӳрерĕç. Студент пурнăçĕ хаваслă. Тепĕр чух вĕренме вăхăт çитмест. Кашни каçах тем тĕрлĕ концерт, спектакль, тĕл пулу... Ĕлкĕрсе кăна пыр. Хĕрача кун пек чаплă пурнăçпа пурăнса курманскер, халь тин ĕнтĕ ĕне сумалли çинчен шутласа тăмасть. Ун черетлĕ ĕçĕ – чаплă тум тăхăнас та савăнма каяс. Реххет вăхăт çитрĕ тейĕн. Ăт, çăтмах! Кăна хĕр халь хăй те пĕлет. Вăл пĕтĕм чунĕпе çакна кĕтсе пурăннă. Тавах Çтаппана. Енчен те укçа

тума вĕренсе çитсен вăл, тен, ăна качча та тухĕ. Ĕмĕтленет, ĕмĕтленет хĕр. Пĕтĕм тĕнче юратать пек ăна. Кашни уйăхрах амăшĕнчен укçа ыйтса ярать. Укçа тени хулара шыв пек юхать, вĕрене çулçи пек вĕçет. Анчах Марье аппан ун чухлĕ укçа ăçтан пултăр?

Çапла питĕ савăнса ашкăнса пурăнсан-пурăнсан Нинукăн та укçа пĕтет. Çтаппанран ыйтас, парас çук. Халĕ те кашнинчех укçа çуккипе усă курса каппайланма пăхать. Сĕмсĕрленет. Пĕринче ресторанта ларнăшăнах мĕн ун ăна чуп тумалла тет. Ăт, йĕксĕк. Вăл ăна ырă кӳнĕ мĕн! Эрех ĕçтернĕ те, тем те тума юрать тесе шутлать пулас. Тарăхать хĕр. Анчах ним те тăваймасть. Амăшĕ те юлашки вăхăтра чирлесе кайнăскер, нимпе те пулăшаймасть. Ирĕксĕрех каллех Çтаппан çумĕнчех пулма тивет. Таçтан тупать вăл укçа, паллă мар. Мана та вĕрент-ха тесен, сан ĕç мар тет.

Нумай вăхăт иртрĕ-и çапла, сахал-и, пĕрремĕш курс вĕренсе пĕтернĕ çĕре хĕр йăлт хăрса çитрĕ. Чăтайман енне çуркуннепе Çтаппанран укçа кивçен ыйтрĕ.

– Хе-хе–хе! – лекĕртетрĕ каччă. – Мана качча тух, вара ылтăн ăшĕнче пулăн. Унсăрăн выçса вилĕн. Е проститутккăна тухăн. Халĕ эпĕ пĕлетĕп, эсĕ общежитишĕн те тӳлемен. Сана, апла, час хăваласа кăларса ярĕç. вара ăçта пурăнăн?

– Ку сан ĕç мар, – тарăхать хĕр. – Эсĕ мана халь пурăнмалăх кăна пар. Кайран тавăрса парăп.

– Кая юлсан каю шăтать. Эсĕ халех тавăрса пар, – çулăхать хĕр çумне каччă. Çак сăмахсемпе ăна крвать çине йăвантарса ярать те тапăлтаттарма тытăнать.

– Кай! – çутăлтаттарса ярать Çтаппана хĕр. – Акă епле эсĕ! Йывăрлăха кĕрсе ӳкнипе усă курас тнрĕн-им? Кĕтсе илеймĕн.

– Ăçта кайса кĕрĕн вара эсĕ? Пĕрех манăн пулатăн!

– Çук, – тет хаярланса кайнă хĕр. Çакна кĕтсе килчĕ-и-ха вара вăл хулана... Çăтмах терĕ пулĕ. Акмасăрах, вырмасăрах çăкăр çиетĕп терĕ. Çук мĕн! Кунта акă чăн кашкăрсем кăна тутă мĕн! Çакна хĕр тин пĕтĕм чун-чĕрипе ăнланса илчĕ. – Çук! – терĕ хыттăн. – Эпĕ яла каятăп.

– Ха-ха-ха! – кулать Çтаппан. Халь тин сана аннӳ кăна мар, Ванюк та йышăнас çук. Эсĕ мĕнле асса пурăнни çинчен эпĕ йăлтах çырса пĕлтертĕм, пĕтĕм ял пĕлет. Кай, кай сысна фермине. Тăхăн хăвăн фуфайккуна. Тен, каллех телейлĕ пулăн хăвăн вырьăхусемпе. Ха! Сан пеккисене эпир кунта хулара миллион тупăпăр. Таси паха!

– Каятăп, – татса хучĕ хĕр. – заочно вĕренме куçатăп та каятăп. Сана вара куç ан куртăр! – çапла сăмахсемпе хĕр каччă пӳлĕмĕнчен вăртлаттарса тухса кайрĕ.

Пулмарĕ, тесе пăхса тăрса юлчĕ Çтаппан. Ку хĕр ман алла çакланетех тенĕччĕ. Хытă тăчĕ. Амăшĕ хытарсах тăнă пуль çав. Темле илĕртсен те парăнмарĕ хĕр. Эй, терĕ каччă. Тепĕр тесен, чăн та, хĕр сахал-им? Çапла шутларĕ те Нинук ççинчен пачах манса кайрĕ.

Нинук вара нумай кĕттермерĕ. Документсене заочно вĕрентекен пая куçарчĕ те яла тухса вĕçтерчĕ. Пĕтĕм чун-чĕрипе кĕтрĕ вăл амăшĕпе тĕл пуласса. Амăшĕ вĕт унăн чирлĕ! Мĕнле пит-куçрпа çапла пырса кĕрĕн ĕнтĕ халĕ, çухалса çӳренĕ хĕр? Ванюк пирки шутлама та хăрать. Каччă ăна хăй маннă пекех, манса та кайнă пулĕ. Тата сутрĕ вĕт вăл ăна. Çтаппанпа улăштарчĕ. Ырă пурнăç тăватăп терĕ. Ямăт пурăнса ырă пурнăç ăçтан килтĕр-ха ĕнтĕ? Кашни япала тӳлевлĕ вĕт-ха вăл!

Çапла шухăшсемпе пырса кĕчĕ хĕр яла. Амăшĕ вырăнпах выртать-мĕн. Хĕрĕ килнĕшĕн калама çук савăнса ӳкрĕ.

– Ах, мĕнле килме пĕлтĕн тульккăш, хĕрĕм, – тет вăл питĕ шукăль тумланнă хĕрĕ çине ытарайми пăхса. – Эпĕ виличчен çитрĕнех. Питĕ кĕл турăм çав саншăн. Эсĕ каланă пурнăç йывăççинчен те пулăшу ыйтрăм, турă амăшĕнчен те... Акă эсĕ персе те çитрĕн. Халь тин вилсен те юрать. Сана курайсмасăрах каятăп пулĕ тенĕччĕ. – Марье аппа чăтаймасăр йĕрсе ярать.

– Ан хăра, анне! Халь тин эпĕ килтех пурăнăп. Заочно вĕренме куçрăм. Эсĕ те акă час сывалăн та эпир иксĕмĕр прле чиперех пурăнса кайăпăр. Ан кулян, – йăпатрĕ амăшне Нинук. Хăйне вăрçрĕ. Чăн та, мĕн сулланса çӳремеллеччĕ çав ямăт хулара. Çăтмах пуль терĕ. Çăтмах мар, тамăк пулчĕ. Çыннисем те унта чисти кашкăрсем пек курăнчĕç халь хĕрачана. Çтаппанĕ те, Çтаппанĕ те çав! Нинук ял хыпарĕсене ыйтса пĕлет. Ванюксем мĕн тем çӳллĕш курăк ӳстерсе силос хывнă та ĕне выльăх йышне пысăклатасшăн. Хĕлле тепĕр ферма тума пуçланă. Хуçалăх ертӳçи те, Галина Ивановна, хавхаланса кайнă. Кун пек пулсан тĕнчипе мала тухатпăр, тет. Фермăри хĕрсем пысăк укçа илме пуçланă. Ял чĕрĕлет, тет амăшĕ.

Хĕре ку те савăнтарать, те хурлантарать, паллă мар. Çакă кăна паллă, шухăшлаттарать. Мĕнле пурăнмалла тет? Ванюка куçран мĕнле пăхмалла тет? Çĕр тĕрлĕ ыйту çуралать хĕр пуçĕнче. Пурнăç мĕнле татса парĕ ĕнтĕ вĕсене... Çав пурнăçа шанать халĕ хĕрупраç!